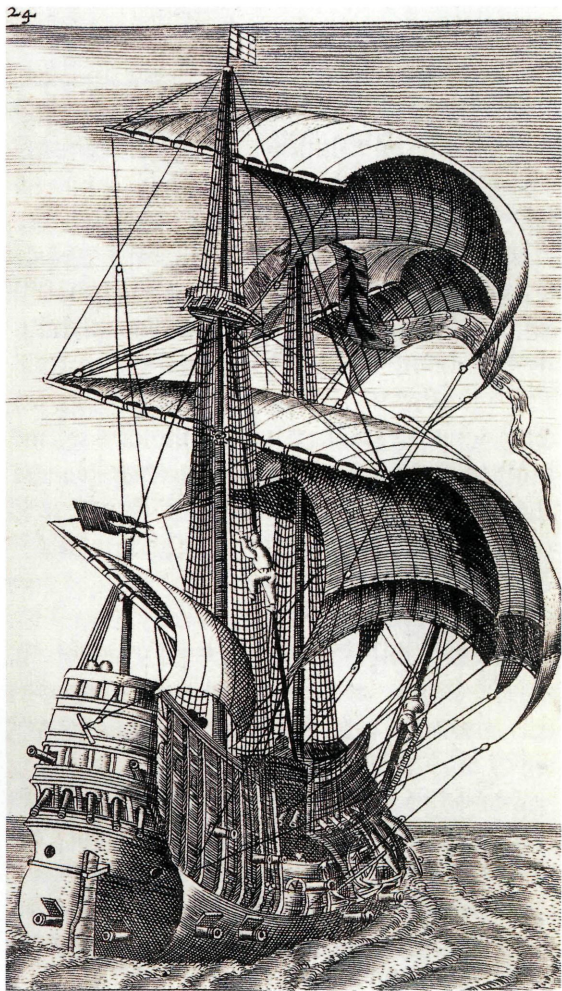

Ταξιδεύοντας τον 16ο αιώνα*

Ιόλη Βιγγοπούλου

Ιστορικός, Ερευνήτρια ΚΝΕ/ΕΙΕ

▲ Γαλεόνι. Χαλκογραφία του 17ου αιώνα.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ

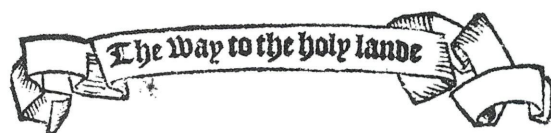
Τα ταξίδια στην Ανατολική Μεσόγειο, ως το τέλος του 15ου αιώνα, είχαν κύριο προορισμό τους Άγιους Τόπους, το ύψιστο χρέος κάθε Χριστιανού. Μεγάλες ανακατατάξεις όμως σημειώθηκαν τον 16ο αιώνα, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ανατολή. Στα δυτικά κράτη, εδραιώνονται μοναρχίες και το πολιτικό παιχνίδι διευθετείται πια από ισχυρές ηγετικές προσωπικότητες.¹ Η Βενετία παρέμενε ακόμη υπολογίσιμη δύναμη έχοντας όμως ήδη υποστεί ρηγματώσεις και ανασφαλείς προοπτικές.² Αλλά στο επίμαχο πρόβλημα εδαφικής ισχύος των Ευρωπαίων έπαιρνε μέρος και ένας ακόμη αντίπαλος: η Οθωμανική Αυτοκρατορία, που τον 16ο αι. σημαίνει: Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής, ο οποίος και την οδηγεί στο απόγειο της δύναμης της και γίνεται σπουδαίος παράγοντας της ευρωπαϊκής πολιτικής ζωής.³ Στο νέο πολιτικό τοπίο για να επιτευχθεί ισορροπία οι μοναρχίες αναγκάζονται να εγκαθιστούν πρεσβείες στην οθωμανική πρωτεύουσα πολλαπλασιάζοντας έτσι την κινητικότητα των ταξιδιωτών, οι οποίοι από αφανείς οδοιπόροι μετατρέπονται σε πολιτικά πρόσωπα. Οι διπλωματικές αποστολές λοιπόν -ο ανταγωνισμός δηλαδή για την κατάκτηση του μεγάλου εχθρού της χριστιανοσύνης- και φυσικά η οδοιπορία στους Αγίους Τόπους είναι οι κυρίως λόγοι που φέρνουν προσκυντές στα Ιεροσόλυμα ή διπλωμά-

* Η παρούσα δημοσίευση -εκτός από το εικονογραφικό υλικό το οποίο περιορίστηκε σημαντικότερα, τα Σχόλια και εν μέρει το Εισαγωγικό ιστορικό πλαίσιο- ανταποκρίνεται πιστά στην ομιλία της υπογράφουσας στον κύκλο των διαλέξεων με θέμα: *Το ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους.*

τες στην Κωνσταντινούπολη, ενώ οι συμμετέχοντες στις αποστολές επωφελούνταν πολλές φορές από το εγγύτερο του χώρου και τις δυνατότητες να ικανοποιήσουν περιέργεια και χρέος προς τους καθηγιασμένους Τόπους.⁴ [εικ. 1] Προσκυνητές λοιπόν, πολιτικοί ακόλουθοι, γραμματείς πρέσβεων, αγγελιοφόροι και αποθηκάριοι, κληρικοί και επιτετραμμένοι, διερμηνείς ή αιχμάλωτοι που δραπετεύσαν, επίσκοποι, ευγενείς, και όλοι όσοι μετείχαν σε διπλωματικές αποστολές ή συνόδευαν- πολλές φορές «ιδίους εξόδοις»- απεσταλμένους προς ή από την Υψηλή Πύλη, υποχρεώθηκαν ή θέλησαν να ταξινομήσουν τις εντυπώσεις τους σε γραπτές αναφορές προς τους ανώτερούς τους, σ' επιστολές, ημερολόγια ή ταξιδιωτικά χρονικά.⁵

ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ

«... Φτάνοντας στη Βενετία είμαι πια στην προστασία της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας. Υπάρχουν πολλά πανδοχεία στην πλατεία του Αγίου Μάρκου και στο Ριάλτο είναι εγκαταστημένοι ξεναγοί γλωσσομαθείς που μας έδωσαν εξηγήσεις για το νόμιμα, μας συμβούλευσαν πως να μην μας ληστεύουν στα καταστήματα, να μην μας παραπλανούν και μας εκμεταλλεύονται οι κατεργαρέοι έμποροι.⁶ Μας έφεραν σε επαφή με τους πλοιοκτήτες και μας ενημέρωσαν σχετικά με τις διατυπώσεις και τα ναύλα. Υπάρχει κρατικός έλεγχος αυστηρός, ο πλοίαρχος πρέπει να προσκομίσει τρεις μέρες πριν την αναχώρηση το συμφωνητικό για θεώρηση. Το συμφωνητικό όριζε τις υποχρεώσεις των συμβαλλομένων, καπετάνιου και προσκυνητή, τον ναύλο, το δρομολόγιο, τη διάρκεια παραμονής στους Αγίους Τόπους, το φορτίο του καραβιού και τη διατροφή των επιβατών.⁷ Προβλέπονται ρήτρες για την ολόπλευρη εξασφάλιση του προσκυνητή κατά των αυθαιρεσιών του πλοιοκτήτη. Στους Αγίους Τόπους, έπρεπε να συμφωνηθεί, να μείνουμε τουλάχιστον δέκα πέντε μέρες, να

Εικ. 1

«... Να κανονίσετε πριν φύγετε τις οικογενειακές σας υποθέσεις, τόσο εποχιακές όσο και πνευματικές. Εκτός από την προετοιμασία του σώματος και της ψυχής, απαιτούνται ενδυνάμωση της εγκράτειας, της διακριτικότητας, της μετριοπάθειας, της σύνεσης και της καλοπροαίρετης διάθεσης...».

Ξυλογραφία του 15ου αι.

μην καθυστερεί να φεύγει από τα λιμάνια με διάφορα προσχήματα και να ξοδεύουμε έτσι τα λεφτά μας στα πανδοχεία, να μη μας κλέβουν οι σκλάβοι της γαλέρας, να μην δηλώνει τους επιβάτες σαν σκλάβους κωπηλάτες για να μην πληρώνει στους Σαρακηνούς φόρο, να μας δίνει δύο φορές την ημέρα κρέας και όχι νερωμένο κρασί αλλά καλό ελληνικό μαλβαζιά.⁸

Αν ταξιδέψεις στην Παλαιστίνη από θάλασσα, πρέπει να έχεις τρόφιμα μαζί σου και εφόδια για πενήντα μέρες. Αν θες να πας στην Κωνσταντινούπολη και ξεκινήσεις από τη Βενετία, παραπλέεις τη Δαλματία και καταλήγεις στο Σπαλάτο και ξεμπαρκάρεις στη Ραγούσα. Αλλάζεις άλογα στο Νόβι-Παζάρ, τη Σόφια, το Kūzük Çekmece και λίγες μέρες ώπου να σου δώσουν την άδεια να μπεις στην Πόλη, θέλεις πενήντα-πενήντα πέντε μέρες.⁹ [εικ. 2]

Εικ. 2

«Αν ταξιδέψεις στην Παλαιστίνη από θάλασσα πρέπει να έχεις μαζί σου εφόδια για πενήντα μέρες. Αν θες να πας στην Κωνσταντινούπολη και ξεκινήσεις από τη Βενετία ξεμπαρκάρεις στη Ραγούσα... και από τον χειρσαίο δρόμο ώσπου να σου δώσουν την άδεια να μπεις στην Πόλη, θέλεις πενήντα πέντε μέρες...»

Χάρτης από την έκδοση G. Mercator και I. Hondius, *Atlas, Sive Cosmographicae Meditationes*, Άμστερνταμ 1633.

Αν πάρεις καράβι της γραμμής, δεν πιάνει λιμάνι, πάει στ' ανοικτά και από μακριά από τα ξακουστά νησιά. Αν ταξιδέψεις με γαλέρα, το καράβι είναι μακρουλό και πλέει από ακρογιαλιά σε ακρογιαλιά, από λιμάνι σε λιμάνι, αρμενίζει γιαλό-γιαλό και ποδίζει σε πολλά λιμάνια. Υπάρχουν εξήντα πάγκοι σε κάθε πλευρά, κάθε πάγκος για τρεις κωπηλάτες, με τρία κουπιά και έναν τοξότη. Στη γαλέρα τρώνε νωπά τρόφιμα, πράγμα που δεν συμβαίνει στα ποντοπόρα.¹⁰

Αφού συνάντησα έναν που ήθελε σαν κ' εμένα να φθάσει στους Αγίους Τόπους και η περιπλάνηση να μας οδηγήσει όπου αλλού ήθελε η μοίρα μας, αποφασίσαμε να κάνουμε μαζί το ταξίδι.¹¹ [εικ. 3] Πήγαμε να ψωνίσουμε όλα τα χρειαζόμενα. Στρώματα, μαξιλάρια, σεντόνια, πιθάρια. Βρήκα ένα καλό στρώμα παραγεμισμένο με βοϊδόμαλλο. Καλά στρώματα έχει εκεί, στην πλατεία του Αγίου Μάρκου. Με τρία δουκάτα. Πήραμε και βαρελάκια για νερό και κρασί. Η βρύση του Αγίου Νικολάου έχει καλό νερό, κρασί το καλύτερο είναι της Πάδουας, λεπτό κόκκινο... πήραμε και χοιρομέρια, παστές βοδινές γλώσσες, σκληρό τυρί, σύκα και σταφίδες. Παξιμάδια,

Εικ. 3

«... Συνάντησα έναν που ήθελε σαν κ' εμένα να φθάσει στους Αγίους Τόπους και η περιπλάνηση να μας οδηγήσει όπου αλλού ήθελε η μοίρα μας: έτσι αποφασίσαμε να κάνουμε μαζί το ταξίδι...»

Ευλογραφία του 16ου αι.

ξερά μήλα, ζάχαρη, μύγδαλα, σιρόπια και φάρμακα. Μας είπαν να πάρουμε και καυσόξυλα και αλεύρι να μαγειρεύουμε καμμιά φορά και στη γαλέρα, για τη μεγάλη ζέση η πιπερόριζα είναι καλή, πίνετε λίγο-λίγο κυρίως για τη ναυτία. Κάποιοι αγόρασαν και μια κλούβα με μισή ντουζίνα πουλερικά.¹²

Πήραμε μαζί μας τη «Γεωγραφία» του Στράβωνα, την «Περιήγηση» του Πασανία, και τον Πλίνιο, χάρτες των περιοχών, τον χάρτη του Σοφιανού, την «Περιγραφή όλων των νήσων»¹³ και άλλους οδηγούς γενικούς και ειδικούς για το δρομολόγιό μας που μας συμβούλευαν για τα απαραίτητα εφόδια, καθώς και απομνημονεύματα άλλων ταξιδιωτών που θα μας ήταν χρήσιμα για τ' αξιοθέατα και αξιοπερίεργα του ταξιδιού μας αλλά και και θα μας συντρόφευαν τις ώρες πλεύσης στη γαλέρα.

Αφού χαρήκαμε τις ομορφιές και τους υδάτινους δρόμους της Βενετίας, τις χίλιες πεντακόσιες γέφυρες, μικρές, μεγάλες, πέτρινες και ξύλινες και τα παλάτια, φορτώσαμε τις κασέλες, τα βαρέλια, τα πιθάρια, τα κλουβιά. [εικ. 4] Συνταξιδιώτες μας

Εικ. 4

«...Αφού χαρήκαμε τις ομορφιές και τους υδάτινους δρόμους της Βενετίας, τις χίλιες πεντακόσιες γέφυρες, μικρές, μεγάλες, πέτρινες και ξύλινες και τα παλάτια, φορτώσαμε τις κασέλες, τα βαρέλια, τα πιθάρια, τα κλουβιά...».

Το λιμάνι της Βενετίας. Λεπτομέρεια από την άποψη της Βενετίας του Jacopo di Barbari (1500).

ιερείς, λαϊκοί, ευγενείς, απλοί άνθρωποι από τη Γερμανία, τη Γαλλία, Φλαμανδοί, Ιταλοί. Ξαφνικά η είδηση ότι οι Τούρκοι πολιορκούν τα κάστρα της Βενετίας. Θα σαλπάρουμε; ποιά εγγύηση για τους προσκυνητές; Με ούριο άνεμο και τρία πανιά υψωμένα, με σάλπιγγες και κόρνα να ηχούν μαζί με τις προσευχές μας, βγήκαμε στην ανοικτή θάλασσα...¹⁴

Είχαμε πολλές μέρες ως το πρώτο λιμάνι και διαβάσαμε από τον «Οδηγό για τους προσκυνητές»: «... Σύνεση, διακριτικότητα και πραότητα απαιτούνται πρωταρχικά για την ευκολότερη προσαρμογή στον καιρό, τους τόπους και τους ανθρώπους με τους οποίους θα συναλλαχθείτε. Πλούσιοι ή φτωχοί, υπερόχοι ή αναισχυνοι, Χριστιανοί ή Εβραίοι, Τούρκοι ή Άραβες όποιοι και αν είναι, οφείλετε να παραμείνετε ταπεινοί και ήρεμοι, διαλλακτικοί και σώφρονες για να επωφεληθείτε και εσείς. Η διαύγεια είναι ενάρεστη σε Θεό και ανθρώπους. Πρέπει με υπομονή ν' ανέχεστε τους άλλους προσκυνητές (επιδεικτικούς, φοβισιάρηδες, άξεστους, απότομους), να ενδυναμώνετε το σώμα και την καρδιά σας για να αντιμετωπίσετε καταιγίδες και βαρβαρότητα, διαφθορά και απιστία, φθόνο και εκδίκηση...».¹⁵

Η νύχτα στη γαλέρα είναι βασανιστική· φιλονικίες για τα σύνορα των στρωσιδιών, ύστερα οι καθυστερημένοι θορυβούν, ανάβουν τα λυχνάρια, νέα αναστάτωση, καυγάδες, συζητήσεις νυκτερινές για όλα τα διεθνή θέματα, τα πρόβατα βελάζουν, τα γελάδια μουγγρίζουν στην πρύμνη, τι να κάνω; Ανέβαινα στο κατάστρωμα με κίνδυνο να με νομίσουν οι νυκτοφύλακες κλέφτη, κρεμούσα τα πόδια μου στην κουπαστή, συνομιλούσα με την σελήνη και έτσι περνούσε η νύχτα.....¹⁶

Πλησιάσαμε αρκετά την αλβανική γη και διακρίναμε εκεί έναν πυργίσκο που υψώθηκε μετά τον πόλεμο.¹⁷ Κοντά στο χωριουδάκι Botranto [Βουθρωτό] –παλιά Bouthrotum–στο στόμιο ενός περάσματος σαν κανάλι, ανάμεσα στο νησί και στην ηπει-

Εικ. 5

«...Πλησιάσαμε την αλβανική γη και διακρίναμε έναν πυργίσκο στο χωριουδάκι-παλιά Bouthrotum-στο στόμιο ενός περάσματος σαν κανάλι έχει σημαντικές ιχθυοκαλλιέργειες... φτάσαμε ώρα πρωινή στην Κέρκυρα πυκνοκατοικημένη πολιτεία με κάστρο...». Χαλκογραφία από το έργο: Jan van Koothwyck, *Itinerarium Hierosolymitanum et Syriacum*, ..., Αμβέρσα 1619.

ρωτική ακτή, έχει σημαντικές ιχθυοκαλλιέργειες με εξαιρετικής ποιότητας ιχθύες αλλά και αυγοτάραχο, παστά ψάρια που μεταφέρονται στην Κέρκυρα, αφού τους λείπουν εκεί τα κρέατα. Πόση ερημιά όμως ο τόπος.¹⁸ [εικ. 5]

Είχαμε υποφέρει πολύ από τις φουρτούνες και φτάσαμε ώρα πρωινή στην Corfu [Κέρκυρα]. Βγήκαμε πια στη στεριά να εφοδιαστούμε ακόμα και νερό...Είχα συστατικές επιστολές του επισκόπου για κάποιον παράγοντα στην πόλη, που μας προσέφερε μετά χαράς καλό κρασί, φρούτα και άλλα. Φεύγοντας μας φόρτωσε χήνες. Τα κτίρια της πολιτείας είναι πολύ κοντά το ένα με το άλλο και οι στέγες σχεδόν αγγίζονται, έτσι ο ήλιος δεν ενοχλεί, είναι

πυκνοκατοικημένη πολιτεία με κάστρο¹⁹ ...οι κάτοικοι είναι σπουδαίοι ναυτικοί, έχουν ελιές, βελανίδια & ένα πρινοκόκκι-grana-που χρησιμοποιείται για βαφή. Η συγκομιδή και η επεξεργασία χρειάζεται μεγάλη προσοχή. Ήθελα να μάθω κι'άλλα, ήχησε όμως η τρομπέτα να γυρίσουμε αμέσως στη γαλέρα.²⁰

Αφού περάσαμε κοντά από τη νήσο Ραχο [Γαξοί], τον κόλπο της Πρέβεζας, είδαμε από μακριά το κάστρο της Κεφαλονιάς και αγκυροβολήσαμε στο Ζante παλιά γνωστό σαν Ζάκυνθος· πλούσιο νησί σε λάδι, κρασί και σταφίδα. Ευτυχώς που είχαμε λίγο σαπούνι μαζί μας για καμιά μπουγάδα στη διάρκεια του ταξιδιού. Αλλά κάναμε υπομονή ως εδώ, βρήκαμε Χριστιανούς και Εβραίους να πλύνουν τα ρούχα μας. Τους είπαμε να τα πλύνουν με ζεστό νερό και τα μετρήσαμε προσεκτικά.²¹

Πηγαίναμε κοντά στην ακτή του Μοριά, τα απογεύματα ήταν ωραία τα βουνά και οι ακτές. Ο άνεμος μας δυσκόλευε πολύ μέχρι να φτάσουμε στη Modon [Μεθώνη]. Η θάλασσα βρέχει τα τείχη του κάστρου και το πόρτο μπορεί να δεχτεί τα μεγαλύτερα καράβια. Το κάστρο έχει δυνατά τείχη και κινητές γέφυρες σε κάθε πύλη, έχει πύργους και κανόνια. Προς την πλευρά της στεριάς δυναμώνουν συνέχεια, η Σινιορία προσέθεσε μία μεγάλη τάφρο...το προάσιο είναι τειχισμένο και έχει σημαντική μεταξοβιοτεχνία, πολλοί Εβραίοι ζουν εκεί και δουλεύουν στο μετάξι.²²

Το καράβι ήταν υποχρεωμένο να περάσει ανάμεσα από Μοριά και Κρήτη. Εκεί σπίνουν καρτέρι τα κουρσάρικα.. δεν ξέρεις σε τί είναι καλύτερο να πέσεις σε φουρτούνα και αέρηδες; ή σε πειρατές; Θεριά της θάλασσας και τα δυό.²³ Όλη η νότια ακτή είναι ορεινή, βραχώδης και έρημη. Είχε πολύ ζέση και μπουνάτσα και όλο το φόβο των πειρατών και των ληστών που κρύβονται σε αυτούς τους μικρούς κόλπους. Παραμείναμε για λίγες μέρες στο Πόρτο -

der Cosmographp.

ij

vnd Reichthumb / da wäiten wir als wolten wir ewiglichen unsere wohnung hic habē mit
Kriegen vnd vergiessen Menschlichs Bluts / damit wir ein kleine zeit ein weite vnd brei-
te Besetzung haben vnd unsere Herrschafft gerings vmb erweiteren. O Blindheit / O
Basinnigkeit der Kinder Adam.

Von den Inseln. Cap. ij.

Dieses wird gemeinlich ein Insel genant / so ein Landt oder Erdtrich
gerings vnd mit dem Meere ombgeben wirdt. Vnd dennach welches
Landt dem grossen Erdtrich nicht anhangt / darcin man mit trockenem
Fuß nicht kommen mag / das wird ein Insel gheissen. Deren sind nun
treflich viel / groß vnd klein / wie du sie hernach mit ihren Nammen in-
sunderheit vorzeichnet seht wirdst. Derē sind viel von anfang der Welt
erschaffen / es seind auch viel mit der zeit im Meere erfandē / die von anfang nicht seind ge-
wesen / als Delos / Rhodos / Alone / Thera / Sicilia / vnd Therasia / vnd das auß dieser
Befarh. Wann ein Erdtdem im Meere ein außbruch nimbt / wirfft er auff / ein ganz

Εικ. 6

«... Όταν διασχίζεις το Αρχιπέλαγος με τα τριακόσια
νησιά του.. οι στεριές είναι τόσο κοντά η μια στην
άλλη που πρέπει να είσαι πολύ προσεκτικός. Αν
ανάμεσα σε δύο νησιά σου τύχει φουρτούνα μπο-
ρεί να πέσεις σε ξέρες, και αν νυχτώσει, θαύμα θα
είναι να γλυτώσεις το ναυάγιο... άσε που παραμο-
νεύουν παντού τα κουρσάρικα...».
Φανταστική απεικόνιση νησιών του Αρχιπελάγους.
Από το έργο: Seb. Münster, *Cosmographia...*,
Βασιλεία 1544.

Κάγιο· το λένε έτσι από τα πολλά ορτύκια που κά-
νουν πέρασμα εδώ. Οι έξι χιλιάδες κάτοικοι που δεν
νικήθηκαν ποτέ από κανένα έθνος εξολοθρεύουν
συνεχώς τους Τούρκους. Είναι αρματωμένοι σαν
σκανιζόχοιροι, ανταλλάσσουν με τους περαστικούς
ναυτικούς μαλλιά και δέρματα και είναι επαρκείς σε
σάρι, κρασιά, κρέατα και ελιές.²⁴

Στρέψαμε κατά το Cerigo [Κύθηρα]. Κάτω από το
κάστρο Καψάλι, στο λιμάνι, μείναμε οκτώ μέρες,
γιατί ο άνεμος ήταν αντίθετος. Από τον φόβο των
κουρσάρων καιροφυλακτούσαμε συνέχεια. Ήρθαν
από την πόλη, με όλα τα καλούδια τους, νωπά και
ετοιμασμένα. Μόλις έμαθαν τις ικανότητες μου και
τις ενασχολήσεις μου, με μεγάλη ευχαρίστηση με
τριγύρισαν σε όλα τα αξιοθέατα. Οι αρχαίοι συγγρα-
φείς γράφουν πως το νησί ήταν η πρώτη κατοικία
της θεάς Αφροδίτης. Έχει πολλούς επικίνδυνους

κόλπους, είναι ορεινό και ακατοίκητο με μεγάλο
αριθμό από άγριους όνους με μαγικές ιδιότητες στο
κούτελο που διώχνουν το κακό και βοηθούν τις στεί-
ρες γυναίκες.²⁵

Όταν διασχίζεις το Αρχιπέλαγος με τα τριακόσια
νησιά του.. οι στεριές είναι τόσο κοντά η μια στην
άλλη που πρέπει να είσαι πολύ προσεκτικός... αν
ανάμεσα σε δύο νησιά σου τύχει φουρτούνα μπορεί
να πέσεις σε ξέρες, και αν νυχτώσει ...θαύμα θα εί-
ναι να γλυτώσεις το ναυάγιο... άσε που παραμονεύ-
ουν παντού τα κουρσάρικα.²⁶[εικ. 6]

Πέσαμε σε κακό καιρό και το καράβι άρχισε να
κάνει νερά. Ποδίσαμε στο λιμάνι της Milo [Μήλος].
Η τρόμπα δούλευε αδιάκοπα. Ήταν αδύνατο να σω-
θεί το σκάφος. Ένας παπάς μας λέει πως έχει
άνθρωπο να κλείσει τη ρωγμή που βρισκόταν στην

καρίνα, χωρίς να τραβηχτεί το καράβι στον ταρσανά. Έρθε ο τεχνίτης, ήπιε καλά καλά, βούτηξε, βρήκε το άνοιγμα, ανέβηκε, ετοίμασε μία τετράγωνη πλάκα από μολύβι, την έδεσε με σουπί και κατράμι, φοτώθηκε σφυρί, τανάλια, καρφιά, βούτηξε πάλι κάτω από το καράβι και την κάρφωσε με την πούχια του.²⁷ Καλοί βουτηχιάδες μας είπαν είναι από τη Σύμη. Εύφορο νησί η Μήλος, με κάστρο. Υπάρχει θειορυχείο και πολύ ελαφρόπετρα. Έχει και σπηλιές, με ζεστά νερά που καταφεύγουν οι κάτοικοι για να βρουν την υγεία τους· οι γυναίκες ντύνονται περιέργα, με κοντά φουστάνια. Οι κάτοικοι είναι όλοι Έλληνες.²⁸

Φθάσαμε τελικά στον Χάνδακα [Ηράκλειο]. Εκείνο το βράδυ έγινε σεισμός, τόσο ισχυρός που έπεσα από το κάθισμα. Χάθηκαν πολλές ψυχές, πολλά σπίτια είναι χαλάσματα. Την άλλη μέρα έγινε λιτανεία στην πόλη. Μπροστά πήγαινε μία ομάδα παιδιών σε αταξία και κραύγασε: «Κύριε ελέησον»... ύστερα οι Έλληνες κρατούσαν στα χέρια Εσταυρωμένους και εικόνες της Παναγίας και άλλων Αγίων ... έμοιαζε με επίδειξη ενδυμασιών των ιερέων, άλλοι στα μαύρα, άλλοι στα άσπρα, με καλιμαύκια όλοι... μου έκανε κατάπληξη η παραφωνία της ψαλμωδίας²⁹ ... Πήγα να δω την πολιτεία, πυκνοκατοικημένη, μικρά σπίτια με ίσιες σκεπές, όπως συνηθίζεται στην Ανατολή.³⁰ Θαυμάσιο λιμάνι. Υπάρχει αφθονία εξαιρετικών κρασιών, φθινόπωμι, πολύ αλμυρά τυριά που πλέουν μέσ' την άλμη αλλά τρώνε μόνο παστά ψάρια.³¹ Στην αγορά είδα πλήθος αντικείμενα από κυπαρισσόξυλο.³² Ψάξαμε για πανδοχείο, τίποτα. Υπήρχε μόνο ένα κακόφημο σπίτι που το διατηρούσε μία Γερμανίδα. Πήγαμε όλοι εκεί, επίσκοποι, παπάδες, μοναχοί, ευγενείς, εμπόροι. Μας έδωσε όλο το σπίτι στη διάθεση μας, άδειο, μας περιποιήθηκε πλουσιοπάροχα.³³ Οι Κρητικοί είναι με τόξα και βέλη οπλισμένοι και εξαιρετικοί δεξιότητες. Χορεύουν μεσ' τη βαριά κάψα του καλοκαιριού, όχι στον ίσκιο αλλά έξω στον φλογερό

ήλιο του Ιουλίου. Φορούν άσπρη πουκαμίσια, με φαρδύ ζουνάρι και πόρπη, αντί για υποδήματα και κάλτσες φορούν μπότες ως ψηλά. Στην πλάτη, μια αρμαθιά σαίτες βαλμένες σε τάξη. Το τόξο κρέμεται στον ώμο μ'έναν τελαμώννα. [εικ. 7] Πασχίζουν να κάνουν μεγάλα πηδήματα με όλη τη βαριά αρματωσιά... θύμιζαν τους αρχαίους Κουρήτες.³⁴

Πλέαμε μέρες στη θάλασσα, πάντα ανατολικά. Είχαμε στα δεξιά μας τη νήσο Candia [Κρήνη] και μετά στα αριστερά την Scarpanto [Κάρπαθο] και την Rhodes [Ρόδο]. Με βολικό άνεμο σε πέντε μέρες προσορμίσαμε στη Limiso [Λεμεσό], ωραίο λιμάνι, δίπλα σε κατεστραμμένη πόλη. Όχι μακριά από την

Εικ. 7

«Οι Κρητικοί φορούν άσπρη πουκαμίσια, με φαρδύ ζουνάρι και πόρπη, αντί για υποδήματα και κάλτσες φορούν μπότες ως ψηλά. Στην πλάτη μια αρμαθιά σαίτες βαλμένες σε τάξη. Το τόξο κρέμεται στον ώμο μ'έναν τελαμώννα».

Χαλκογραφία από το έργο του Cesare Vecellio, *Degli abiti et moderni di diverse parti del mondo*, Βενετία 1590.

Εικ.8
 «...Με βολικό άνεμο... προσορμίσαμε στη Λεμεσό, ωραίο λιμάνι, δίπλα σε κατεστραμμένη πόλη. Όχι μακριά απ' εδώ παράγεται πολύ ζάχαρη... Στη Λάρνακα κοντά φαίνονται λόφοι ολόκληροι από συλλεγμένο αλάτι... Μερικοί έφθναν να επισκεφτούν την Λευκωσία...»
 Χαλκογραφία από το έργο: B. Langenes - C. Claesz, *Thrésor de Chartes*, Χάγη, c 1600 στο Γλυκεία Χώρα Κύπρος, Αθήνα 2003.

πόλη παράγεται πολύ ζάχαρη. Έχουν μύλο που κινούν με όνους. Τα ζαχαροκάλαμα συνθλίβονται ανάμεσα σε δύο ατράκτους. Ένας εργάτης υποβοηθάει, από κάτω υπάρχει το δοχείο όπου τρέχει το ζουμί. Τα καλάμια βράζονται στα καζάνια. Όταν δεν είναι ακόμα ώριμα τα προσφέρουν στους δρόμους για να τα πουλήσουν στους ξένους.³⁵ Εκεί κοντά βρίσκεται και ένα δάσος όπου ευδοκιμούν αποκλειστικά χαρουπιές· οι καρποί όταν είναι φρέσκοι βγάζουν μέλι· κάνουν γλυκάκια και το εξάγουν παντού. Τα είδα στην Αλεξάνδρεια, στις βενετσιάνικες αποθήκες. Οποία παντοδυναμία του Θεού που φυτρώνει στη γη τόσους ωραίους καρπούς για τον άνθρωπο! Στη Λεμεσό ο καπετάνιος φόρτωσε χαρούπια, αρκετά για όλη την ανθρωπότητα και εμείς ταξιδεύαμε όρθιοι. [εικ. 8]³⁶

Φθάσαμε στην Jorpe [Ιόπη] με τους δύο πύργους στο λιμάνι. Η περιοχή φαίνεται άγονη και αραιοκατοικημένη. Από δω, θα συνεχίζαμε ως τη Ράμα [Ramla] και θα καταλήγαμε στη πολυπόθητη Ιερουσαλήμ.³⁷ Στην Ιόπη δεν μας άφησαν να αποβιβαστούμε αμέσως για να ξεπουλήσουν οι αξιωματικοί

στους επιβάτες την πραμάτεια. Κατεβαίνοντας από την γαλέρα έπρεπε να δώσουμε φιλοδώρημα ξεχωριστό στην “παραιτεταγμένη επιτροπή” που αποτελείτο από τον ύπαρχο, τον λοιστρόμο, τον πιλότο, τον γραμματικό, τον σύμβουλο, τους σαλπικτικές και τους μαγείρους.³⁸ Είχαμε τον νου μας όταν βγήκαμε στην ακτή, να τρέξουμε πρώτοι να εξασφαλίσουμε το καλύτερο δωμάτιο στο πανδοχείο και το καλύτερο υποζύγιο, πληρώνεις τα ίδια και για το γερό και για το ψοφήμι.³⁹ [εικ. 9].

Όταν ολοκληρώσαμε την περιήγηση μας στους Αγίους του Θεού Τόπους, πήραμε ένα μικρότερο πλοίο από το λιμάνι κοντά στην Τρίπολη της Συρίας [Trablus] και αράξαμε στις Salines [Λάρνακα]· στο λιμάνι κοντά φαίνονται λόφοι ολόκληροι από συλλεγμένο αλάτι. Το πλοίο μας έπρεπε να πουλήσει το σάρι που είχαμε φορτώσει και να πάρει στη θέση του αλάτι. Αγνό, ωραίο, άσπρο αλάτι και από κάτω γλυκό διαυγές νερό που πίνεται ευχάριστα. Το αλάτι μεταφέρουν με υποζύγια.⁴⁰ Περιμέναμε και άλλα πλοία από την Τρίπολη και την Αλεξάνδρεια. Μερι-

Εικ. 9

«Φθάσαμε στην ακτή, με τους δύο πύργους στο λιμάνι, απέναντι απ' την Κύπρο. Η περιοχή φαίνεται άγονη και αραιοκατοικημένη. Από δω θα συνεχίζαμε και θα καταλήγαμε στη πολυπόθητη Ιερουσαλήμ...».

Χαλκογραφία από το έργο του Jan Sommer, *Beschrijvinge van een zee ende landt reyse naer de Levante als... Candyen, Cypres, Egypten, Rhodes, Archipelago, Turckyen...*, Άμστερνταμ 1649.

Εικ. 10

«Κατά τον Πλίνιο και τον Στράβωνα το κολοσσιαίο άγαλμα του Ήλιου, έργο μαθητή του Λύσιππου, κατέρρευσε από σεισμό και κείται στο έδαφος. Σύμφωνα με χρησημό οι κάτοικοι δεν το έσπισαν ξανά. Το άγαλμα διασκέλιζε το λιμάνι της Ρόδου και κρατούσε πυρσό για να χρησιμεύει ως φάρος...». Χαλκογραφία από έργο του Maerten van Heemskerck, 16ος αι.

κοί έφυγαν για να επισκεφτούν την *Nocosie* [Λευκωσία]. Όχι μακριά από το λιμάνι υπάρχει ανοχύρωτη πόλη, με χίλια πεντακόσια υποστατικά. Γύρω από την πόλη βρίσκονται πολλά θαυμάσια κίρια με καμάρες.⁴¹

Φορτώσαμε νερό, σαλπάρουμε και στη θάλασσα κωπηλατήσαμε όλοι, είχαμε καλό, λαμπρό αέρα, σπκώσαμε πανιά και πλεύσαμε κατά μήκος του νησιού. Καράβια στολισμένα με σημαίες, άλλα από την

Famagousta [Αμμόχωστο], άλλα από την Τρίπολη της Συρίας, άλλα από την Αλεξάνδρεια είχαν όλα προσκυνητές. Με νοσηρό αέρα και δύσκολο άνεμο αφήσαμε τον κόλπο της *Satalia* [Απάλειας] και φθάσαμε στη Ρόδο.

Η πόλη της Ρόδου έχει φαρδιούς δρόμους με καλντερίμια Έχει ευχάριστα προάστια με περιβόλια και αμπέλια. Οι γυναίκες είναι ωραίες και καλοντυμένες με βελούδα δαμασκηνά και μεταξωτά. Οι κω-

Εικ. 11

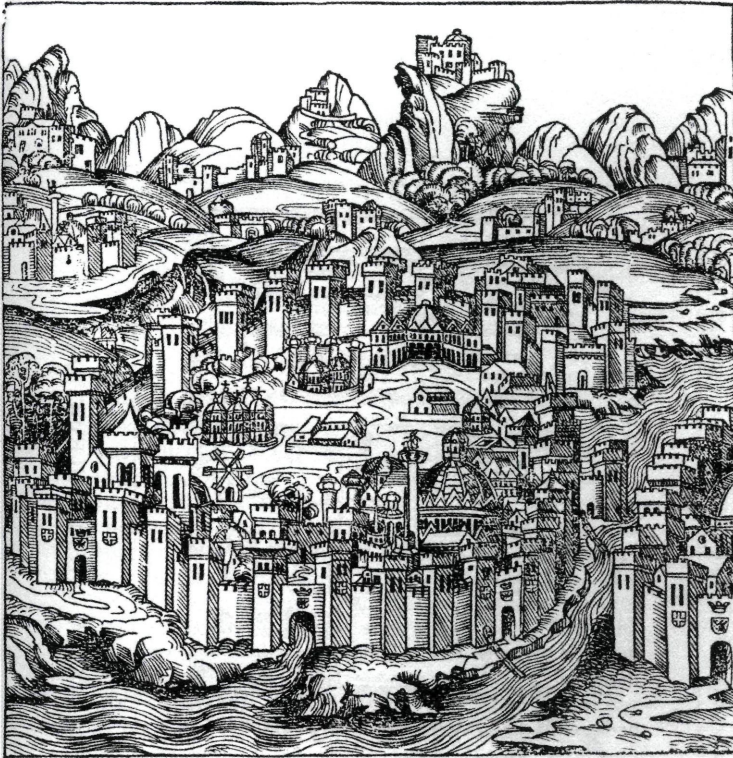
«...Δεν υπάρχει τόπος στη Χριστιανουσίνη όπου οι κάτοικοι να είναι τόσο πρόθυμοι να σ' ευχαριστήσουν όσο στη Χίο... το νησί είναι ξακουστό για τη φαρμακευτική του μαστίχα... Η πόλη έχει μεγάλο ισχυρό κάστρο, πολλούς ωραίους κήπους και αφθονία σε φρούτα...». Χαλκογραφία από το έργο: G. Braun - Fr. Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, 1598.

ρικοί αφήνουν τα μαλλιά τους μακρὰ και φορούν σκούφο με διπλό γύρο. Οι Έλληνες μπορούν να πάνε στο παζάρι στην πολιτεία αλλά δεν διανυκτερεύουν στο κάστρο.⁴² Στην αγορά βρίσκει κανείς θαυμάσια εργόχειρα και ουρανούς κρεβατιών.⁴³ Κατά τον Πλίνιο και τον Στράβωνα το κολοσσιαίο άγαλμα του Ήλιου, έργο μαθητή του Λύσιππου, κατέρρευσε από σεισμό και κείται στο έδαφος. Σύμφωνα με χρησμό οι κάτοικοι δεν το έστησαν ξανά. Το άγαλμα διασκέλιζε το λιμάνι και κρατούσε πυρσό για να χρησιμεύει ως φάρος.⁴⁴ [εικ. 10]

Είχαμε κόντρα τον άνεμο και πλησιάζαμε την *Stampalie* [Αστυπάλεια]. Μερικές μέρες μετά το Πάσχα, πειρατές αιχμαλώτισαν τον ιερέα της νήσου και ζητούσαν λύτρα για να τον ελευθερώσουν. Απελπισμένοι οι κάτοικοι ζήτησαν βοήθεια. Με είδαν νεότερο στη γαλέρα, με απεκάλεσαν «ομορφοπαλίκαρα». Και εκπλιπαρούσαν. Τελικά η επιχείρηση πέτυχε και μας πρόσφεραν ένα πλούσιο γεύμα, μου έδιναν και το χέρι της όμορφης κόρης του καπετάν-Γιώργη. Στην άρνηση μου υποχώρησαν μόνο όταν υποσχέθηκα ότι θα ξαναγυρίσω... για τα μάτια τέτοι-ας κόρης πολλοί πολλά θα υπόσχονταν!⁴⁵

Αφήσαμε στα δεξιά μας την *Lango* [Κω] που κατοικείται από Τούρκους και σε δύο μόνο χωριά έχει Έλληνες. Είναι νησί πολύ εύφορο και με καλά κρασιά που εξάγουν και στην Ιταλία.⁴⁶ Η *Palmosa* [Πάτμος] έχει άφθονα λαχανικά και φρούτα. Εδώ, ο Άγιος Ιωάννης, σε μια σπηλιά, έζησε και πέθανε. Τη δείχνουν ακόμα στους επισκέπτες.

Δεν υπάρχει τόπος στη Χριστιανουσίνη όπου οι κάτοικοι να είναι τόσο πρόθυμοι να σε ευχαριστήσουν με τη μεγαλύτερη ευγένεια, όσο στη *Scio* [Χίο] [εικ. 11]. Δεν γνωρίζω λαό πιο έντιμο, πιο χαριτωμένο, πιο ειλικρινή. Οι έντιμες γυναίκες, παρά την απουσία των αντρών τους, έχουν την άδεια να συναντούν μόνες τους ξένους, να κουβεντιάζουν σε γενοβέζικη γλώσσα και να τους περιποιούνται προικισμένες με εξαιρετική ομορφιά και θάρρος.⁴⁷ Να πως στολίζονται. Οι παντρεμένες με κεφαλόδεσμο σαν πυραμίδα, με φιόγκους και ταφαδένιες κορδέλες, πέπλα από λεπτό ύφασμα σκεπάζουν το κορμί τους, ζώνες βελούδινες, ποδιές λεπτοκενημένες, χρυσές καδένες, χρωματιστά φορέματα και τα κορίτσια με λουλούδια στο κεφάλι.⁴⁸ Το νησί είναι ξακουστό για την φαρμακευτική του μαστίχα, που συλλέγεται από

Εικ. 12

«...Στο Πέρα, όπου διαμένουν όλοι οι ξένοι πρεσβευτές και έμποροι, πηγαίνει κανείς με πλοία. Είναι ευχάριστος τόπος διαμονής... Η Αγία Σοφία έχει αμέτρητες σιδηρόπορες και μολυβένιες στέγες αλλά είναι χωρίς Αγία Τράπεζα και εικόνες Αγίων...».

Ξυλογραφία από το έργο του: Hartmann Schedel, *Chronicarum Liber*, Νυρεμβέργη, 1493.

Εικ. 13

«... Σ' αυτήν την Πόλη την επάλοφο, μ' ένα τοπίο θεικό και ανώτερο από κάθε άλλη πόλη, την πολυάνθρωπο σαν βασιλείο, με τείχη, πύλες, κατοικίες ευτελείς αλλά και υπέρλαμπρες, σαράγια και τεμνή, λουτρά και μνημεία και ανάμεσα τους περιβόλια...».

Ξυλογραφία από το έργο του Hartmann Schedel, *Chronicarum Liber*, Νυρεμβέργη, 1493

τα μαστιχόδεντρα στο νότιο μέρος του νησιού. Η πόλη της Χίου έχει μεγάλο και ισχυρό κάστρο, πολλούς ωραίους κήπους, και αφθονία σε πορτοκάλια, λεμόνια, αχλάδια, βερύκοκα, δαμάσκνα, σύκα, ρόδια και άλλα. Κατασκευάζουν αρίστης ποιότητας μετάξι. Οι Κύριοι της πολιτείας έστειλαν στο καράβι μας δώδεκα ζευγάρια πέρδικες, καλάθια με κίτρα, γλυκολέμονα και ζουμερά σταφύλια, φρέσκο ψωμί, δύο βαρέλια ντόπιο κρασί, κουτιά με μασίχα, κεντητές κουβέρτες, τέσσερα τούρκικα χαλιά και δώδεκα λαμπάδες από καθαρό κερι.⁴⁹

Περνούσαμε πια τα κάστρα του Ελλήσποντου, έχοντας στα δεξιά την ασιατική ακτή και στα αριστερά, τη γη της Θράκης. Στην Galipoli [Καλλίπολη] οι κάτοικοι είναι Τούρκοι, αλλά κυρίως Έλληνες και Εβραίοι και ασχολούνται με το εμπόριο. Στο ακρωτήριο υψώνεται πύργος με φάρο και υπάρχουν πολλοί ανεμόμυλοι. Όλα τα πλεύμενα είναι υποχρεωμένα να αγκυροβολήσουν τρεις μέρες -δεν εξαιρούνται ούτε αυτά της Γένοβας, ούτε ης Ραγούζας, ούτε της Μασσαλίας, ούτε της Βενετίας- για να γίνει ο απαραίτητος έλεγχος των πλοίων που μπαίνουν ή βγαίνουν από τα στενά του Ελλήσποντου. Οι αρχές ψάχνουν σε όλο το πλοίο – για τυχόν δραπετές δούλους, ή και εμπορεύματα παράνομα και δίνουν άδεια απόπλευσης. Το λιμάνι χωράει άνετα φούστες, γαλλιότες, μπριγκατίνια και μαούνες. Τις γαλέρες, τις σέρνουν πάνω σε ικριώματα⁵⁰. Ο κόλπος της Προποντίδας ανοίγει αμέσως μετά και με τα ρεύματα περισσότερο, αράξαμε στην Κωνσταντινούπολη.

Σ' αυτήν την Πόλη,⁵¹ την επάλοφο, μ' ένα τοπίο θεϊκό και ανώτερο από κάθε άλλη πόλη, και αυτής της Βενετίας, της Νάπολης και της Λυών· την πολυάνθρωπο σαν βασίλειο, με σπίτια Ελλήνων, Τούρκων και Εβραίων, αλλά και Χριστιανών από άλλες χώρες. Μέσα από τα τείχη, με τις δεκαοκτώ μόνο πύλες ανοιχτές, γεπνεύουν κατοικίες ευτελείς αλλά και υπέρλαμπρες, σαράγια και τεμένη, λουτρά και μνημεία και ανάμεσα τους περιβόλια. [εικ. 12

Εικ. 14

«... Θα υποβάλλαμε τα σέβη μας στον Σουλτάνο... Σταθήκαμε σε μία αυλή ενδεδυμένοι ως οι αλλόθρησκοι... Οι γενίτσαροι σιωπηλοί ώρες επτά, με σταυρωμένα χέρια πλαισίωσαν τους χώρους... Ο Μεγάλος Αυθέντης ήταν καθισμένος σε σοφά με χρυσοκόκκινο ρούχο... Γονατίσαμε... ο ασπασμός μας, δόθηκε στην άκρη του ενδύματός του...».

Μικρογραφία από το Nuzhet el-Esrar el-Ahbar der Seter-i Sigetvar στο E. Atil, *The Age of Sultan Süleyman...*, Ν. Υόρκη 1987.

και 13] Στο Πέρα, όπου διαμένουν όλοι οι ξένοι πρεσβευτές και έμποροι, πηγαينوέρχεται κανείς ευκολότερα με πλοιάρια με μικρό ναύλο. Είναι ευχάριστος τόπος διαμονής με καλύτερες οικίες, κρήνες και πολλούς κήπους. Εδώ και ο ναύσταθμος του Μεγάλου Αυθέντη.

Έπρεπε να μας δεχτεί ο πρώτος βεζύρης πράγμα που έγινε πολύ απλά σε μία αίθουσα χωρίς ιδιαίτερότητες- δεν ήθελε να προκαλεί - φιλήσαμε το δεξί του χέρι, που ακουμπούσε στο γόνατο του. Ακολουθώντας θα υποβάλλαμε τα σέβη μας στον Σουλτάνο. Σταθήκαμε σε μία αυλή με τρεχούμενα νερά και

πάγκους με αλεξανδρινά σκεπάσματα, ενδεδυμένοι ως οι αλλόθρησκοι. Οι Τούρκοι παραστεκάμενοι, στους αυλικούς χώρους, περπατάνε στις μύτες των ποδιών για να μην κάνουν θόρυβο. Πορευθήκαμε στο Παλάτι με όλα μας τα δώρα. Μας προσέφεραν πλουσιοπάροχο γεύμα χωρίς κρασί, με ρύζι, λαχανικά, όρνιθες, άσπρο ψωμί και σερμπέτια. Οι γενίσαροι σιωπηλοί, ώρες επτά, με σταυρωμένα τα χέρια, πλαισίωσαν τους χώρους. Μας οδήγησαν επάνω σε μαρμαροθετημένες αίθουσες, με περίτεχνα έπιπλα, συντριβάνια κρυστάλλινα, επιχρυσωμένα αντικείμενα. Σαράντα αγάδες με αστραφτερά ενδύματα ήταν στην υποδοχή, με τα δώρα μας σε κοινή θέα. Ο Σουλτάνος, ήταν καθισμένος σ'έναν σοφά, με κεντημένα υφάσματα από την Προύσσα, χρυσοκόκκινο ρούχο και κυτούσε προς το τζάκι. Γονατίσαμε ταπεινά. Ο ασπασμός μας, δόθηκε στην άκρη του ενδύματός του.⁵² [εικ. 14]

Στο Μπεζεστένι συγκεντρώνονται τα πολυτιμότερα εμπορεύματα της Ανατολής: υφάσματα, χρυσαφικά, πετράδια, τάππες, γουναρικά-ζιμπελίνες, λυκοτόμαρα, μεταξωτά, μοχαίρ, χρυσούφαντα, επίχρυσα χάμουρα, σκαλιστά αντικείμενα, βάζα μαλαματένια, σπάνια φτερά, ρουμπίνια. Εμπορεύματα από την Περσία, την Ινδία, την Αρμενία, την Αίγυπτο, την Αφρική, τη Συρία, την Ιταλία. Έχει μάκρος και μήκος μισής βολής αρκεβούζιο. Είναι ένα μεγάλο κτίριο με πόρτες και πολλά σοκάκια. Έχει αφιδωτά κουφώματα όπου είναι εγκατεστημένα τα μαγαζιά: οι μαγαζάτορες είναι πάνω σε πάγκους και κάτω τα εμπορεύματα: καζάκες χρυσομέταξες, βελούδα χρυσοκέντητα, καλπάκια, μεταξωτά τραπεζομάντηλα, πουγγιά.⁵³

Στο μικρό μπεζεστένι είναι το σκλαβοπάζαρο: χριστιανοί σκλάβοι, άνδρες, γυναίκες κάθε ηλικίας αραδιασμένοι. Το αλισιβερίσι γίνεται όπως στο αλογόπαζαρο. Όποιος θέλει να αγοράσει, ζυγώνει, κυτά τον σκλάβο στα μάτια, πασπατεύει τα δόντια και άλλα σημεία του κορμιού, τους γδύνουν να δούν

Εικ. 15

«...Στην Κωνσταντινούπολη οι Έλληνες ζούνε στο Πέραν με τα παλιά έθιμά τους. Οι γυναίκες τους ντύνονται πολύ κομψά. Στολίζονται πολύ και φιασιδώνονται. Ξοδεύουν πολλά για τα φορέματά τους, φορούν πολλά δαχτυλίδια, στο κεφάλι κορώνες με πετράδια...».

Χαλκογραφία από το έργο του George de La Chapelle, *Recueil de divers portraits...*, Παρίσι [c.1658]

κουσούρια και ατέλειες..τις νέες κοπέλες τις πασπατεύουν παντού.⁵⁴

Όλοι σχεδόν οι Χριστιανοί μένουν στο Πέραν. Οι Έλληνες ζούνε με τα παλιά έθιμά τους. Οι γυναίκες τους ντύνονται πολύ κομψά. Στολίζονται πολύ και φιασιδώνονται. Ξοδεύουν πολλά για τα φορέματά τους, φορούν πολλά δαχτυλίδια, στο κεφάλι κορώνες με πετράδια.⁵⁵ [εικ. 15]

Η Αγία Σοφία έχει αμέτρητες σιδηρόπορτες και μολυβένιες στέγες, αλλά είναι χωρίς Αγία Τράπεζα και με κατεστραμμένες εικόνες Αγίων. Τι μπορώ να κάνω εγώ ένας ξένος, που δεν τον πληροφορεί κανείς, ούτε για τα λείψανα των αρχαίων μνημείων,

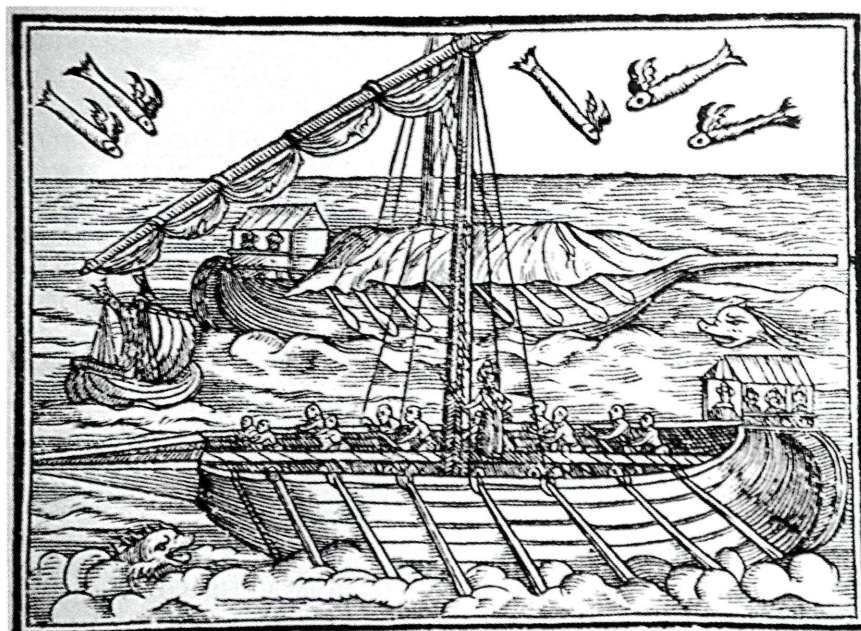
ούτε για τα αγάλματα, ούτε για τις επιγραφές, ούτε για τα νομίσματα; Αλλά τι λέω, αυτοί όχι μόνο δεν με βοηθούν, αλλά και μ'εμποδίζουν να κάνω ελεύθερες μετρήσεις στα μνημεία. Και οι βάρβαροι και οι Έλληνες που είναι βυθισμένοι στην αμάθεια.⁵⁶

Πήγαμε στο Ελληνικό Πατριαρχείο. Έμοιαζε με φτωχό μοναστήρι. Βρήκαμε τον Πατριάρχη καθισμένο, περιτριγυρισμένο από άρχοντες και κληρικούς. Όλοι έρχονται σε αυτόν για διάφορα πολιτικά και εκκλησιαστικά ζητήματα. Είναι ο ανώτερος δικαστής τους. Ήταν ντυμένος σαν απλός καλόγερος και κρατούσε αργυρή ράβδο. Ασπάσθηκα το χέρι του και μας ευλόγησε. Στον ναό, διακοσμημένο με ψηφιδωτά, υπήρχαν ιερά λείψανα, που μας τα έδειξαν μόνο όταν ο γενίτσαρος που μας συνόδευε βγήκε από την εκκλησία.⁵⁷

Οι αρχαίοι είχαν σε μεγάλη εκτίμηση, σαν φάρμακο με πολλές χρήσεις, ένα είδος χώματος που

ακόμα και σήμερα το χρησιμοποιούν· είναι αποτελεσματικό και κατά της πανώλης. Οι Λατίνοι το ονομάζουν Terra Lemnia ή Terra sigillata, Το χώμα αυτό είναι τόσο φημισμένο, ώστε επιστρέφοντας οι πρεσβευτές από την Τουρκία το φέρνουν συνήθως ως δώρο στους Υψηλούς Κυρίους, αλλά κυκλοφορεί πολύ νοθευμένο. Είναι αδύνατον να το αποκτήσεις άλλη στιγμή παρά μόνο από τα χέρια του subasi, στο μόνο μέρος που υπάρχει, τη Λήμνο. Απαγορεύεται με ποινή αποκεφαλισμού να το μεταφέρουν έξω από το νησί, κυκλοφορεί σε μικρά ψωμάκια, σφραγισμένα επίσημα.⁵⁸

Αφού βρήκα ένα μπριγκατίνι που πήγαινε για την Saloniki [Θεσσαλονίκη] και περνούσε από τη Λήμνο, σκώσαμε πανιά. Με ευνοϊκό άνεμο φθάνει κανείς σε τέσσερις μέρες. Πέρασαμε την Προποντίδα, μια από τις πιο βολικές θάλασσες- γιατί αλλάζει ροή με τα γυρίσματα του φεγγαριού -και έτσι ακόμα και με κάλμα, χωρίς καθόλου άνεμο, πλέεις εξ' αιτίας των

Εικ. 16

«...Πέρασαμε την Προποντίδα, μια από τις πιο βολικές θάλασσες –γιατί αλλάζει ροή με τα γυρίσματα του φεγγαριού– και έτσι ακόμα και με κάλμα, χωρίς καθόλου άνεμο πλέεις εξ' αιτίας των μεγάλων ρευμάτων... Ενώ πλέαμε έξω απ' τον Ελλήσποντο ξεμπουκάρουν απ' τα στενά τρία μπριγκατίνια πειρατικά...». Χαρακτικό από το έργο του: Salomon Schweigger, *Ein neue Reysbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem...*, Νυρεμβέργη/Γκκρατς, 1608/1966.

μεγάλων ρευμάτων- φθάσαμε στην Καλλίπολη και βγήκαμε από το άνοιγμα του Ελλήσποντου. [εικ. 16]

Ενώ πλέαμε, βλέπουμε να ξεμπουκάρουν από τα στενά τρία μπριγκατίνια πειρατικά. Αμέσως σήμανε συναγερμός στο καράβι. Όλα έγιναν αστραπιαία, δόθηκαν διαταγές για ναυμαχία, ετοιμάστηκαν τα κανόνια και όλοι οι άντρες έτρεξαν στο πόστο τους, σύμφωνα με τις εντολές των αξιωματικών. Οι Τούρκοι του καραβιού, σαράντα τόσοι, πήραν θέση κατά μήκος της κουπαστής, με γυμνά μπράτσα, κατά τη συνήθεια τους όταν πρόκειται να ναυμαχήσουν, καθένας με το αρκεβούζιο στο χέρι, με το σπαθί στο πλευρό του και με το τόξο κρεμασμένο στο λαιμό.⁵⁹ Ο άνεμος είχε πέσει και ήταν αργά για να τα αντιμετωπίσουμε· θυμήθηκα την περιπέτεια στη Μήλο και την Αστυπάλαια και ευγνωμονώ το Θεό για τη σωτηρία μας. Αγκυροβολήσαμε στην Ίμβρο.

Ύστερα από δύο μέρες, με τη δύναμη των κουπιών φθάσαμε στη Λήμνο. Πληροφόρησα τους διοικητές ότι ήρθα να δω το ορυχείο της σφραγισμένης γης· μου το απέκλεισαν, γιατί μόνο την ημέρα της εξόρυξης επιτρέπετε να πλησιάσει κανείς. Την άδεια και έναν γενίτσαρο συνοδεία μου έδωσε ο βοεβόδας και πήγαμε στο χωριό Ρεπανίδι. Αφήσαμε το κάστρο και προχωρήσαμε προς τον λόφο, στο μικρό παρεκκλήσι που συγκεντρώνονται οι καλόγεροι στις 6 Αυγούστου, ημέρα που ορίστηκε να βγάζουν τη γη από τη φλέβα της. Τότε οι προεστοί του νησιού, Τούρκοι και Έλληνες, ιερείς, καλόγεροι πηγαίνουν στο εκκλησάκι του Σωτήρα, ψάλλουν λειτουργία και με τη συνοδεία των Τούρκων, ίσια προς τον γήλοφο. Έχει δύο μονοπάτια που οδηγούν σε δύο πηγές· η μία στα δεξιά, δεν στερεύει το καλοκαίρι, η άλλη αριστερά, στεγνώνει τελείως. Από τα δεξιά, κάτι σκαλοπάτια από πέτρα οδηγούν στο μέρος. Πενήντα, εξήντα άντρες σκάβουν να καθαρίσουν να φτάσουν στη φλέβα..μόλις φθάσουν στη γη, οι καλόγεροι κάνουν επίκληση: «ο Παντοδύναμος για τους πιστούς υπηρέτες του καθορίζει σήμερα τη δύναμη και την αποτελε-

σματικότητα αυτής της γης». Γεμίζουν τσιβάνια από τριχά ζώων και τους φέρνουν στο Σούμπαση ή τον βοεβόδα που βρίσκονται εκεί. Αμέσως ξανακλείνουν και ξανασκεπάζουν το μέρος. Οι αγάδες στέλνουν την περισσότερη γη στον Σουλτάνο· το υπόλοιπο το πουλούν στους εμπόρους. Αυτοί που παρευρίσκονται παίρνουν λίγη για δική τους χρήση, δεν μπορούν όμως να την πουλήσουν χωρίς σφραγίδα.⁶⁰

Φθάσαμε με ένα μικρό σκάφος στις εκβολές του ποταμού Σιρυμόνα. Ήταν και άλλα πλοία, από τη Ραγούσα, τη Χίο, καμιά φορά έρχονται και από την Αίγυπτο. Ξεφορτώνουν εμπορεύματα– ανεβαίνουν και κάποια μίλια σε βάθος από την θάλασσα και φορτώνουν σιτηρά, μαλλιά και δέρματα. Βαδίσαμε ανατολικά, σε μια πεδιάδα που ανοίγεται με εύφορο έδαφος, αραιοκατοικημένη, όπου αναπτύσσονται ευωδιαστά τριαντάφυλλα.⁶¹

Η πόλη της Καβάλας ήταν πριν λίγα χρόνια κατεστραμμένη. Τώρα μοιάζει ωραίος τόπος διαμονής. Έχει αρκετούς Εβραίους και ο έμπιστος φίλος του Σουλτάνου έκανε πολλά κοινωφελή έργα, αγωγούς νερού, ιμαρέτ, τεμένη, λουτρά. Το λιμάνι είναι μεγάλο, αλλά το πιάνουν άνεμοι γι' αυτό τραβούν τα πλοία στη στεριά.⁶²

Στο ποταμί Καρασού [Νέστος], η γέφυρα είναι ξύλινη. Οι βοσκοί της περιοχής ψήνουν αρνιά γεμιστά στη σουβλα και τα το κρέας πωλούν στους περαστικούς.⁶³ Στην πόλη Βορι [Πόρτο –Λάγος] οι κάτοικοι ασχολούνται με το ψάρεμα· έχει λιμνοθάλασσα με εξαιρετικά ψαροτόπια. Τα μικρά λευκωπά ψάρια τα αλατίζουν, τα ξηραίνουν και τα στέλνουν για πούλημα σε άλλους τόπους με άμαξες και πλοία. Στην Γιουμουρτζίνα [Κομοτηνή] οι Έλληνες έχουν την εκκλησία τους στα ερείπια μικρού φρουρίου. Η Μαρίτσα ή Εβρος κυλάει αργά τα γλυκά θολά νερά του. Τον χειμώνα πλημμυρίζει και έτσι η περιοχή δεν είναι για οικισμούς, αλλά το καλοκαίρι αποτελεί θαυμάσια λιβάδια για τη βοσκή αλόγων. Γέφυρα δεν υπήρχε και το πέρασμα έγινε με πλοιάρια.⁶⁴ Στη

Silivria [Σηλύβρια], πόλη παράλια, είδαμε δείγματα αρχαίων έργων, ευχαριστηθήκαμε πολύ από την γαλήνια όψη της θάλασσας.⁶⁵

Από την Κωνσταντινούπολη είχαμε πια προορισμό τη Ραγούσα όπου συνήθως αποβιβάζονταν όσοι έρχονται από την Ιταλία. Το ταξίδι θα διαρκούσε από είκοσι ως τριάντα μέρες. Ως την Αδριανούπολη μέρες πέντε, μέσω *Büyük* και *Küçük Çekmece* [παλιά περιοχή ποταμών Βαθυνίας και Αθύρας αντίστοιχα], *Babaeski* [Βουλγαρόφυγο], *Bourgas* [Πύργος], *Havsa*, από εκεί στη Φιλιππούπολη μέρες τέσσερις, ως τη Σόφια άλλες τρεις μέρες και την *Nisa* [Ναϊσόσ] άλλες πέντε. Αυτά, αν όλα πήγαιναν καλά.⁶⁶ [εικ. 17]

Το ταξίδι ήταν πιο εύκολο, μάλλον λιγότερο επικίνδυνο για κείνον που ταξίδευε μόνος του, αν ήταν ντυμένος με τον τούρκικο τρόπο - ένδυμα και κάλυ-

μα κεφαλής- αν είχε διαβατήριο από την αυλή του Σουλτάνου και έναν δραγουμάνο σαν οδηγό. Έαν όμως δεν άλλαζε ενδυμασία, έπρεπε να παρουσιαστεί στον διοικητή του τόπου, να του δηλώσει τους λόγους της μετακίνησής του στην χώρα, να του φερθεί με σεβασμό, τιμή, ευγένεια και να του προσφέρει το σχετικό δώρο· και έτσι με την άδεια και την συνοδεία του δραγουμάνου -που θα πλήρωνε φυσικά -άν προέρχεται από σύμμαχο χώρα- θα κινήσει χωρίς να κινήσει υποψίες. Τσαούσπδες ή γενίτσαροι, σαν οδηγοί και φρουροί, φροντίζουν και για το νυχτερινό κατάλυμα της ομάδας, απαγορεύουν στους δυτικούς αυτούς χριστιανούς να κυκλοφορούν μόνοι τους στα χωριά και τις πόλεις και γενικά κάθε ξένος προτιμούσε να μετακινείται ομαδικά γιατί η χώρα ήταν ακανής και οι κίνδυνοι πολλοί· συγχρόνως αυτοί φρόντιζαν και για την ασφάλεια μας με υπερβάλλοντα ζήλο, με τα αζημίωτο πάντα.

Εικ. 17

«...Το ταξίδι γινόταν την ημέρα. Ξεκινούσαμε δύο ώρες πριν την αυγή και ταξιδεύαμε μέχρι το σούρουπο, με στάθμευση όχι πάντοτε για μεσημεριανό φαγητό και ανάπαυση των ζώων που ήταν ίππιοι και ημίονοι ως επί το πλείστον· οι καμήλες μετέφεραν, συνήθως στην Ανατολή, κάθε είδους φορτία...».

Χαρακτικό από το έργο του Salomon Schweigger, *Ein neue Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Costantinopel und Jerusalem...*, Νυρεμβέργη/Γκκρατς, 1608/1966.

▲
Εικ. 18

«...Η Ανδριανούπολη είναι χτισμένη σε πεδιάδα κοντά στον ποταμό Μαρτίσα με τους παραποτάμους του... και την περιβάλλουν λόφοι. Μεγάλοι εμπορική πόλη... εδώ και το δεύτερο σαράϊ του Σουλτάνου και περίφημοι στάβλοι, καραβανσεράι, παζάρια...».

Χαλκογραφία του 17ου αι.

Το ταξίδι γινόταν την ημέρα. Ξεκινούσαμε δύο ώρες πριν την αυγή και ταξιδεύαμε μέχρι το σούρμπο, με στάθμευση όχι πάντοτε για μεσημεριανό φαγητό και ανάπαυση των ζώων που ήταν ίπποι και ημίονοι ως επί το πλείστον.⁶⁷ Στις κοιλάδες της ανατολικής Θράκης και στα δάση της οδικής αρτηρίας από την Ναισόσ ως την Σόφια, υπήρχαν σε φυλάκια εγκατεστημένοι φρουροί-αλληλαγμένοι από φορολογία-οι οποίοι μόλις έβλεπαν διαβάτες κτυπούσαν τύμπανα για να καταστήσουν τους πάντες προσεκτικούς. Η ερήμωση σε αρκετές περιοχές, η εμπόλεμη κατάσταση, η έλλειψη φρουρών μεγένθυναν την ανασφάλεια μας γιατί η ληστεία –σε όλη τη νότια Βαλκανική– ήταν ο πιο ύπουλος φυσικά εχθρός κάθε οδοιπόρου. Για την φύλαξη των ταξιδιωτών οι χωρικοί της περιοχής υποχρεώνονταν από τους αξιωματούχους που συνόδευαν την ξένη αποστολή να κάνουν σκοπιά και σε πιθανή απροθυμία τους, για την εκτέλεση της αγγαρείας αυτής, τους κρατούσαν ενέ-

χυρο ό,τι ακριβό είχαν στο σπίτι τους: τοσπί, γαβάθα, υνί, κλπ.⁶⁸

Είχαμε πάντοτε μαζί μας τα απαραίτητα τρόφιμα, αλλά γενικά συντηρούμασταν πλουσιοπάροχα με είδη διατροφής που μας έστελναν οι αξιωματούχοι οθωμανοί, ή, στις τοπικές αγορές προμηθευόμασταν, πιο εύκολα πουλερικά, αυγά, γάλα, τυρί, γιουρτί και ψωμί το οποίο πολλές φορές ζύμωναν, έψηναν και πουλούσαν επί τόπου στους δρόμους οι γυναίκες των χωριών. Πιο δύσκολα βρίσκαμε κρασί και ζωοτροφές.⁶⁹

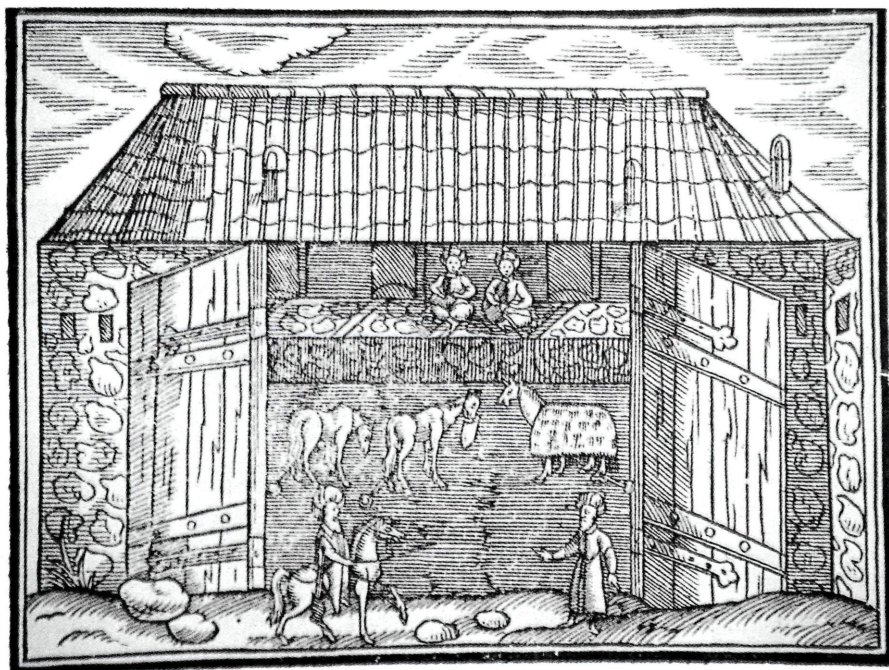
Έψαχνα με επιμέλεια κατάλυμα, άλλοτε σε φτωχούς χριστιανούς, σε καλύβες που ήταν πολλές φορές τόσο μικρές που δεν χωρούσαν το κρεβάτι μου· έτσι σπίναμε την σκηνή μου και περνούσα τη νύχτα εκεί, άλλοτε κοιμόμουνα με τα ρούχα μέσα στην άμαξα, άλλοτε διανυκτερεύαμε στα τούρκικα νοσοκομεία και κάνια. Εκεί, μας πρόσφεραν φαγητά σε χαμηλά τραπέζια, μέσα σε δίσκους: ρύζι ή κριθά-

ρι βρασμένο σαν σούπα, άρτο και τεμάχια προβάτου, και μικρά γλυκά από μέλι.⁷⁰

Έτσι φτάσαμε στην Αδριανούπολη. [εικ. 18]. Η πόλη είναι χτισμένη σε πεδιάδα, κοντά στον ποταμό Μαρίτσα με τους παραποτάμους του, και την περιβάλλουν λόφοι. Μεγάλη εμπορική πόλη, με περισσότερες εστίες μουσουλμάνων, αλλά δεν πάνε πίσω και οι Χριστιανοί, (Έλληνες, Λατίνοι και Φράγκοι) και οι Εβραίοι. Οι Τούρκοι τεχνίτες δουλεύουν το δέρμα, φτιάχνουν όμορφα κάμουρα, σέλλες, ασκούς. Οι έμποροι από την Πολωνία, Μολδαβία, Βλαχία, Ουγγαρία, Ραγούσα φέρνουν στην πόλη υφάσματα, μαχαίρια, χαλκώματα, γουναρικά, δέρματα, και τα ανταλλάσσουν με καμηλό, μεταξωτά και χαλιά. Πυρκαγιά που ξέσπασε πριν λίγα χρόνια έκαψε έξι χιλιάδες εργαστήρια και μαγαζιά. Εδώ στην Αδριανούπο-

λη βρίσκεται το δεύτερο σαράϊ του Σουλτάνου και περίφημοι σάβλοι.⁷¹

Καταλύσαμε σ' αυτό το μεγάλο καραβάνσεράϊ γνωστό ότι μπορούσε να σταβλίσει ως και εξακόσια άλογα. Υπάρχουν στον τοίχο κατασκευασμένες θέσεις με καπνοδόχους, όπου οι ξένοι παρασκευάζουν το φαγητό τους· ούτε αποχωρίζονται τις καμήλες ή τους ημίονους και ίππους τους. Δένουν δε τόσο κοντά τους πόδας των ίππων, ώστε εκείνα τα ζώα δύναται να εκτείουν τις κεφαλές και τους λαιμούς τους πάνω από αυτούς· επειδή δεν έχουν σκάφες, τρώνουν την τροφή τους έξω σε σάκκους και ευρίσκονται όρθια τόσον πλησίον των κυρίων τους, ώστε από καιρού εις καιρόν δύναται να λαμβάνουν τεμάχιο άρτου ή μήλον ή ότι άλλο ευρίσκεται εις το έκταμα των κεφαλών τους. Επί του τοίχου οι ταξιδιώται

Εικ. 19

«...Καταλύσαμε στο καραβάν-σεράϊ, ένα μεγάλο ισόγειο οικοδόμημα. Υπάρχουν στον τοίχο θέσεις με καπνοδόχους, όπου οι ξένοι παρασκευάζουν το φαγητό τους· ούτε αποχωρίζονται τις καμήλες ή τους ημίονους και ίππους τους που παραμένουν στην εσωτερική αυλή. Επί του τοίχου οι ταξιδιώται, αφού δειπνήσουν τακτοποιούν τις κλίνες τους, απλώνουν έναν τάπητα, επ' αυτού τοποθετούν τον μανδύαν και αντί προσκεφάλου θέτουν εφίππιον, σκεπάζονται με μακράν γούναν με την οποίαν ιππεύουν και οδεύουν. Ουδέν είναι μυστικόν εκεί. Όλα εκεί εκτελούνται ανοικτά...».

Χαρακτικό από το έργο του Salomon Schweigger, *Ein neue Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Costantinopel und Jerusalem...*, Νυρεμβέργη/Γκκρατς, 1608/1966.

τακτοποιούν τις κλίνες τους, απλώνουν έναν τάπητα, επ'αυτού τοποθετούν τον μανδύαν και αντί προσκεφάλου θέτουν εφίππιον, σκεπάζονται με μακράν γούναν με την οποίαν ιππεύουν και οδεύουν και αφού κατακλιθούν, κοιμούνται ευχαρίστως χωρίς άλλην πολυτέλειαν. Ουδέν είναι μυστικόν εκεί. Όλα εκεί εκτελούνται ανοικτά. Ουδείς δύναται να πράξει τι κατά μέρος των οφθαλμών των άλλων, εκτός μόνον κατά τη νύχτα και το σκότος.⁷² [εικ. 19]

Οδοιπορήσαμε συνεχώς στα όρη και φθάσαμε στη *Sofia* [Σόφια]. Μεγάλη και επαρκώς κατοικημένη. Εδώ μένει ο μπεπλέρμπεης της Ρουμελίας που διέταξε τους τσαουσπδες να μας διεξιωθεί. Έστειλε στο πανδοχείο ίππους, στον ωραιότερο κάθησε ο πρέσβης· το εφίππιον, οι χαλινοί και όλα τα επιβλήματα ήταν καρφωμένα με πολύτιμους λίθους. Έξω από την κατοικία του έστεκαν εκατό περίπου γενίσαροι και ισάριθμοι σπαχήδες σε μακρά γραμμή ως τον θάλαμο δεξιώσεως που ήταν τοικογυρισμένος με περσικούς τάπητες. Μας υποδέχτηκε στην είσοδο της έδρας του ο μπεπλέρμπεης· έφερε στην κεφαλή μέγα σκούφο με ωραίο φτερό γερανού. Εύσωμος, καλού αναστήματος, ωραίος και εύθυμος, εφάνη με τα αστεία του αμέσως ότι ήταν αυλικός. [εικ. 20]. Του επιδώσαμε την επιστολή και τα δώρα: δύο αργυρές επίχρυσες φιάλες και χρυσό σημαίνον ρολοϊ σε σχήμα τούρκικου σαρικιού, πάνω στο οποίο ίστατο αίγαγρος που έστρεφε τους οφθαλμούς εμπρός –πίσω και όταν εσήμανε η ώρα επάτει τον πόδα και άνοιγε το στόμα ενώ από κάτω επλανώντο όφεις χρυσοί και σκορπιοί.⁷³

Πριν επιστρέψουμε στο πανδοχείο, πήγαμε στα δημόσια λουτρά τα οποία και θα σας περιγράψω. Εισέρχαστε σε μια μεγάλη τετράγωνη αίθουσα που την περιτρέχουν πάγκοι σκεπασμένοι με υφάσματα. Μόλις κάθεστε στον πάγκο αυτόν και απαλλάσσετε από όλο τον ρουχισμό σας, σας επιδίδουν μία μεγάλη πετσέτα. Στο μέσον της αίθουσας αυτής υπάρχει μία κρήνη, με μία μεγάλη λεκάνη όπου πλένονται τα

Εικ. 20

«... Ο μπεπλέρμπεης της Ρουμελίας διέταξε να μας διεξιωθεί. Έστειλε στο πανδοχείο ίππο για τον πρέσβη· το εφίππιον, οι χαλινοί και όλα τα επιβλήματα ήταν καρφωμένα με πολύτιμους λίθους. Έξω από την κατοικία του έστεκαν γενίσαροι και σπαχήδες ως τον θάλαμο δεξιώσεως που ήταν τοικογυρισμένος με περσικούς τάπητες. Μας υποδέχτηκε στην είσοδο της έδρας του· έφερε στην κεφαλή μέγα σκούφο με ωραίο φτερό γερανού. Εύσωμος, καλού αναστήματος, ωραίος και εύθυμος, εφάνη με τα αστεία του αμέσως ότι ήταν αυλικός...». Λεπτομέρεια από χαλκογραφία του 17ου αι..

λευκά είδη που έχουν χρησιμοποιηθεί και απλώνονται σε υψηλότερα σημεία αυτής της αίθουσας για να στεγνώσουν. Σας φέρνουν και μία άλλη πετσέτα, την οποία βάζετε μπροστά σας με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην επιδεικνύονται αυτά που θεωρείτε έγκλημα να γίνουν κοινή θέα. Όταν απαλαγείτε και από το πουκάμισο, το τοποθετείτε μαζί με τα άλλα ενδύματα σας στην πετσέτα που σας έχουν δώσει και τα αφήνετε εκεί χωρίς να υπάρχει φόβος ότι κάποιος θα τα πειράξει, μιας και τα λουτρά είναι χώροι ελευθερίας και ασφάλειας, σαν να ήταν χώροι ιεροί και αν ποτέ

δηλωθούν απάτες και υποκλοπές ο κύριος του λουτρού είναι υποχρεωμένος να αποκαταστήσει την ζημιά. Αφού έχετε πλήρως απενδυθεί εισέρχεστε από μία μικρή πόρτα σε μία μικρή αίθουσα λίγο πιο θερμή και από εκεί σε μία άλλη πολύ ζεστή αίθουσα με μαρμάρινους πεσσούς που υποστηρίζουν τις πλευρές, όπου βρίσκονται μικροί μαρμάρινοι λουτήρες περί του τοίχου και δύο βρύσες, με κασσιπερένιες στρόφιγγες, με ζεστό και κρύο νερό, ρυθμιζόμενες κατά όπως προτιμάτε· ενώ με μεγάλα χάλκινα τάσια που είναι πάντα στην διάθεσή σας παίρνετε όσο νερό θέλετε. Με το που έρχεστε σε αυτήν την μεγάλη αίθουσα κάθεστε κατάχαμα, σε μαρμαροθετημένο θερμαινόμενο υπογείως δάπεδο, κοντά σε μία μεγάλη πέτρινη κολυμπήθρα γεμάτη ζεστό νερό και τότε ένας θαλαμπόλος τελείως γυμνός, με συστολή για τα απόκρυφα μέρη που η ευπρέπεια απαιτεί απόκρυψη, σας ξαπλώνει ανάσκελα, βάζει το γόνατό του στην κοιλιά και το στομάχι σας και αγκαλιάζοντας σας σφιχτά “σπάει” όλα σας τα κόκαλα.

Είδαμε πολλά τέτοια δισκεδαστικά λουτρά στην Τουρκία και ευχαριστηθήκαμε από τη χρήση τους.⁷⁴

Ότι είχαμε απομακρυνθεί από την πόλη και μας πρόλαβε ένας τσαούσης κομίζοντας το ρολοί που είχε ο πρέσβης δωρήσει στον Πασά την προηγούμενη. Οι Τούρκοι αγνοούντες την χρήση το είχαν βλάψει και οι ιμάντες κρέμονταν δώθε-κειθε. Ο ωρολογοποιός μας υποχρεώθηκε να το επιδιορθώσει.

Οδοιπορήσαμε σε απόκρημνα όρη με στενά περάσματα, δρόμους διόλου ασφαλείς και εύκολους και μετά επτά ημέρες φθάσαμε στη Ραγούσα. Και έφερνα στην σκέψη μου, όλα τα άθλια χωριά ως εδώ που σαράντα έξι μέρες διασχίσαμε, με τόσους κόπους, αφήνοντας πίσω μας την Πόλη, κατάπληκτοι και αποσβολωμένοι από κείνον τον Παράδεισο με τα τόσα θαύματα της φύσης.⁷⁵ [εικ. 21]

Αληθώς, για να ζήσει κανείς μεταξύ των Τούρκων και να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του, οφείλει μόλις είναι σε περιοχή τους, αμέσως να ανοίξει το

Εικ. 21

«...Μέσα από τα τείχη, με τις δεκαοκτώ μόνο πύλες ανοιχτές, γειτονεύουν κατοικίες και παλάτια, τεμένη και μνημεία... Στο Πέρα διαμένουν όλοι οι ξένοι πρεσβευτές και έμποροι... Αφήσαμε πίσω μας την Πόλη, κατάπληκτοι και αποσβολωμένοι από κείνον τον Παράδεισο...».

Χαλκογραφία από το έργο: G. Braun - Fr. Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, Κολωνία 1576.

βαλάντιον και να μην το κλείσει πριν αναχωρήσει, ανάγκη δε να δεικνύει διαρκώς χρήματα, ως σπόρους, διότι με τα χρήματα εφοδιάζεται με εύνοια, έρωτα και ό,τι άλλο θελήσει.⁷⁶

Από τη Ραγούσα περιμέναμε πλοίο εμπορικό που θα μας έφερνε πάλι στη Βενετία. Ξανά στο κατάστρωμα, στην κουπαστή, στη φουρτούνα. Η θάλασσα είναι μόνο για τους τολμηρούς, και για όσους θελήσουν να κάνουν και αυτοί το ταξίδι, και για να μην πέσει η θερμοκρασία του ενθουσιασμού, εκεί στη θάλασσα αποφάσισα να γράψω όλα τα παρακάτω για να μην ταλαιπωρηθείτε και εσείς όπως και εμείς. Στο τέλος έχει προστεθεί ένα «μικρό λεξικό στη γαλλική, στην ιταλική, στη δημόδη ελληνική, στην τουρκική,

Εικ. 22

«...Η θάλασσα είναι μόνο για τους τολμηρούς, και για όσους θελήσουν να κάνουν και αυτοί το ταξίδι, και για να μην πέσει η θερμοκρασία του ενθουσιασμού, εκεί στη θάλασσα αποφάσισα να γράψω όλα τα παρακάτω για να μην ταλαιπωρηθείτε και εσείς όπως και εμείς...».

Σχέδιο σε χειρόγραφο του 16ου αι.

στην αραβική, στην σλαβονική, και πρακτικός οδηγός λέξεων και φράσεων».⁷⁷ [εικ. 22]

Έτσι λοιπόν: Εκτός από την προετοιμασία του σώματος και της ψυχής, απαιτούνται ενδυνάμωση της εγκράτειας, της διακριτικότητας, της μετριοπάθειας, της σύνεσης και της καλοπροαίρετης διάθεσης. Να κανονίσετε πριν φύγετε τις οικογενειακές σας υποθέσεις, τόσο εποχιακές όσο και πνευματικές. Μόλις φτάσετε στην Βενετία ή την Μασσαλία –έγκαιρα, καλύτερα να φύγετε Απρίλιο ως Ιούνιο– και αφού βρείτε το καλύτερο καράβι, να φροντίσετε για καμπίνα ή για μια θέση στην πρύμνη, δεν δουλεύουν εκεί όπως στην πλήρη. Να συνηνοθηθείτε με τον καπετάνιο τα του ταξιδιού: να πάρετε θέση στο τραπέζι του, να ρωτήσετε πότε φεύγει, να μην σας γελάσει, για να προλάβετε να γυρίσετε Αύγουστο με Σεπτέμβριο με πλοίο επιστροφής από Αλεξάνδρεια, Κύπρο ή Τρίπολη. Αν όμως ξεμείνετε για το φθινόπωρο στη θάλασσα θα κάνετε όπως οι έμποροι: με καραβάνι μουσουλμανικό θα διασχίσετε την ενδοχώρα: θα τα δείτε όλα, αλλά με πολλές δυσκολίες. Ακολουθώντας θα αναφερθώ.⁷⁸

Πως ο ταξιδιώτης μπορεί να περάσει την ώρα του πάνω στην γαλέρα... Πως δειπνούν οι προσκυνητές στο καράβι... Πόσο ανήσυχος είναι ο ύπνος των προσκυνητών στο κατάστρωμα... Πως πρέπει ο προσκυνητής να συμπεριφέρεται στο θαλασσινό ταξίδι... Πρόσεχε όταν βαδίζεις πάνω στο καράβι, η πώση είναι επικίνδυνη. Πριν πιαστείς από ένα σκοινί δοκίμασε το, τα περισσότερα είναι σάπια. Μην πεις προσβλητικό λόγο στους σκλάβους της γαλέρας, μπορεί να σε σφάζουν. Μην πιάνεις την θέση άλλου συνταξιδιώτη. Μην κάθεσαι κάτω από τους μακαράδες, μπορεί να πέσει κανένας στο κεφάλι σου. Μην ενοχλείς το πλήρωμα. Μην αφήνεις χρήματα στα στρωσίδια σου. Να μην διανυκτερεύεις στα πανδοχεία. Να προτιμάς τη μέση του καραβιού, κουνάει λιγότερο. Στα λιμάνια, μη μπαίνεις στα οπίτια όταν σε καλούν γυναίκες: μπορεί να πέσεις σε παγίδα. Να προ-

τιμάς τα στρωσίδια σου και όχι τα πανδοχεία. Στα λιμάνια μη γυρίζεις απ'έδω και απ'εκεί. Να μην απομακρύνεσαι και σε αρπάξουν οι κουρσάροι και περάσεις τη ζωή σου στη Μπαρμπαριά. Στο καράβι γίνονται κλεψιές κυρίως πουκάμισα, ζώνες, μαντίλια και φυσικά ό,τι πολύτιμο.

Να συμβουλευστε αυτούς που έχουν ήδη κάνει το ταξίδι: να γίνετε τολμηροί με τις περιέργειές σας. Να μην χαζεύετε πολύ στα κάστρα και τις πολιτείες γιατί θα σας νομίσουν κατασκόπους. Να προσέχετε σε ποιόν λέτε τα μυστικά σας, να μην λέτε πόσα χρήματα έχετε, ούτε που τα έχετε. Να προσέχετε σε ποιόν ανοίγεστε, να είστε δύσπιστοι με τους Έλληνες, κυρίως όμως με τους Εβραίους. Να έχετε έναν ή δύο καλούς συνοδοιπόρους και σε αυτούς μόνο να εμπιστεύεστε τα πράγματα σας. Αν ξέρετε γαλλικά ή ιταλικά οι πρόξενοι στην Κύπρο και στην Τρίπολη θα σας εξυπηρετήσουν. Όταν φτάσετε στην Κύπρο θα πάρετε έναν διερμηνέα που να τα έχει καλά και με τους Μουσουλμάνους και με τους Έλληνες [εννοεί τους ορθόδοξους] και θα περάσετε στην ακτή του Λεβάντε με καϊκι. [εικ. 23]

Και περνάμε στα εφόδια: Πρώτα -πρώτα να αγοράσετε ένα κασελάκι- να χωράει και εσάς μέσα αν θα χρησιμοποιηθεί σαν κάσα- και σκεπάσματα, σεντόνια για πολλές χρήσεις και μιά βαριά κουβέρτα γιατί η επιστροφή θα είναι το φθινόπωρο. Πέντε- έξι πουκάμισα για να γλυτώνετε από τις ψείρες, κάλτσες, μαντίλια, πετσέτες, σαπούνι. Στους σταθμούς που θα πλύνετε τα ρούχα (Κέρκυρα, Ζάκυνθος, Κρήτη, Κύπρο) –ζητείστε νερό ζεστό, θα πληρώσετε για τα ξύλα, τον κόπο, και το σαπούνι– μη δώσετε το δικό σας θα σας το κλέψουν. Να φοράτε καπέλλο και για τον ήλιο και για τη βροχή. Αν τρώτε με τον καπετάνιο θα συνηθίσετε τα κακά κρέατα: φάτε ελαφρά το πρωί και μετά στο δείπνο καλύτερα. Τα αντιεμπετικά κόβουν την όρεξη. Να φωνάζετε πολλοί μαζί (αυγά, λάδι και παστά). Αγοράστε στη Βενετία, παξιμάδια, ψωμί με μπαχαρικά, λουκάνικα, παρμεζάνα

Εικ. 23

«...Να γίνετε τολμηροί με τις περιέργειές σας. Να μην χαζεύετε πολύ στα κάστρα και τις πολιτείες γιατί θα σας νομίσουν κατασκόπους... Να έχετε έναν ή δύο καλούς συνοδοιπόρους και σ' αυτούς να εμπιστεύεστε τα πράγματά σας... να πάρετε και έναν διερμηνέα πριν περάσετε στην ακτή του Λεβάντε...». Σελίδα τίτλου από το έργο: F. Fabri, *Eigentlich Beschreibung...*, Ούλμ 1557 στο Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος, Λευκωσία 1997.

και άλλα που διατηρούνται. Επίσης μοσχοκάρυδο, ξηρούς καρπούς, κανέλλα, γαρύφαλλα, ξύδι, κομποστες, πορτοκάλια, λεμόνια, ρόδια, δαμάσκηνα και ξερά βερύκοκα και μικρά γλυκάκια. Αντίδοτα, για τις θαλασσινές αρρώστιες, χάπια και άλλα ματζούνια, καρδιοτονωτικά και ένα καθαρτικό, όλα αυτά απαραίτητα γιατί οι αλλαγές του καιρού και των συνθηκών σας θα σας φέρουν δυσφορία. Και φυσικά ένα βαρελάκι κρασί. Θα τα βρείτε όλα άφθονα, όχι μόνο στη Βενετία αλλά και σε όλα τα λιμάνια.

Όσο για τον ρουχισμό: Μην φοράτε ακριβά ρούχα- θα σας τα κλέψουν, τα φτωχικά είναι και πιο άνετα. Σας χρειάζεται ένα καλό ελαφρύ ζευγάρι παπούτσια, με διπλή σόλα, για να σας κρατήσουν στις

πεζοπορίες· θα τα βρείτε σε Γάλλους και Ιταλούς στην Τρίπολη της Συρίας. Μην φοράτε τίποτα πράσινο, προτιμήστε το γκρι. Το πανωφόρι να είναι μακρύ, κάτι μικρό δερμάτινο στους ώμους για τη βροχή, ένα σταυρό κόκκινο να φοράτε και ένα καπέλλο φαρδύ για το ήλιο - για τον ίδιο λόγο φορούν και οι Τούρκοι τα σαρίκια. Προσέξτε στα ψώνια σας τα πιτσιρίκια, τρέχουν γύρω σας, κρύψτε τα λεφτά στα ρούχα σας, κλείστε καλά το πουγκί σας, μην παίρνετε λεφτά μπροστά σε Τούρκο, Άραβα ή Μαυριπανό. Να είστε εφοδιασμένοι με συστατικές επιστολές για τους ευρωπαϊούς εμπόρους, για να έχετε τη βοήθεια τους σε αρρώστεια ή καταστροφή, να σέβεστε τους προξένους. Να τα έχετε καλά με τον διερμηνέα, μην τσιγγουνεύεστε στα κόμιστρα, χρειάζεται πάντα και φιλοδώρημα, με τους αγωγιάτες να είστε προσεκτικοί και με τους Άραβες, και με τους Τούρκους. Σας δίνω και έναν προϋπολογισμό των εξόδων, διευκρινίζοντας: “και απ’ ό,τι σας είπα, βάλτε τρεις φορές επάνω”.⁷⁹ [εικ. 24]

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Ήταν, το ημερόλογο από ένα φανταστικό ταξίδι του 16ου αιώνα, που συντάχθηκε όμως από πολλαπλά πραγματικά ταξίδια. Εκατόν δεκαπέντε ταξιδιώτες- του 16ου ως επί το πλείστον αιώνα, με ελάχιστες αποκλίσεις προς τις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αιώνα και την πρώτη δεκαετία του 17ου αιώνα- μου δάνεισαν χίλιες και μία προτάσεις, οι οποίες επιλέχθηκαν, μεταφράστηκαν για την ομιλία αυτή και συρράφτηκαν στον ιστό ενός φανταστικού δρομολογίου, που ανταποκρίνεται στους σταθμούς και τη διαδρομή αληθινών ταξιδιών του 16ου αιώνα. Εκείνα τα ταξίδια από θρησκευτικό ζήλο, τα διπλωματικά ταξίδια, τα ταξίδια για το κέρδος ή τη γνώση, τα ταξίδια για τη φυγή.

Αλήθεια μήπως άλλαξε τίποτα σ’ αυτό το πολυτάραχο, πολύχρωμο και πολυκινούμενο πλήθος από

Εικ. 24

«Μην φοράτε ακριβά ρούχα- θα σας τα κλέψουν, τα φτωχικά είναι και πιο άνετα. Σας χρειάζεται ένα καλό ελαφρύ ζευγάρι παπούτσια, με διπλή σόλα, για να σας κρατήσουν στις πεζοπορίες. Μην φοράτε τίποτα πράσινο, προτιμήστε το γκρι. Το πανωφόρι να είναι μακρύ, κάτι μικρό δερμάτινο στους ώμους για τη βροχή, ένα σταυρό κόκκινο να φοράτε και ένα καπέλλο φαρδύ για τον ήλιο - για τον ίδιο λόγο φορούν και οι Τούρκοι τα σαρίκια...». Χαλκογραφία του 17ου αι.

την Δύση προς την Ανατολή, το οποίο, τους πέντε τελευταίους αιώνες, δεν παύει να αναζητά, λόγους και εικόνες έμπνευσης, αισθήματα και συγκινήσεις πρωτόγνωρες, στον πάντοτε μαγικό κόσμο της Ανατολής;

Αλήθεια, ποιές από τις απορίες, τις αγωνίες, ποιό από τους κινδύνους και τα απροόπτα που ελοχεύουν στις περιπλανήσεις, πραγματικές ή φανταστικές, διαφοροποιήθηκαν ανά τους αιώνες; Αλήθεια, ποιές από τις συνθήκες ή τις αντιξοότητες, τις συμβουλές ή τις οδηγίες, προσαρμοσμένες στις εποχές, δεν παραμένουν ακόμα επίκαιρες;

“Τα ταξίδια είναι συχνά σημεία σίξεως στη ζωή ενός ανθρώπου” λέει ο μεγάλος μας ποιητής. “Κάποτε γίνονται για να σηματοθετεί μία παράγραφος

Εικ. 25

Οι πιο εμπριθείς και λελογισμένοι ταξιδιώτες του 16ου αιώνα γράφουν: «...για το μακρινό ταξίδι στην Ανατολή χρειαζόμαστε δύο πουγκιά: ένα γεμάτο φλουριά και ένα γεμάτο υπομονή...». Τυπικός προσκυντής στους Αγίους Τόπους τον 16ο αιώνα.

της ζωής, άλλοτε όμως σημαδεύουν ανεξάρτητα από τη βούληση”.

Αλήθεια, τελικά τι άλλαξε σ’ αυτό που επανειλημμένα μνημονεύουν, οι πιο στοχαστικοί και συνετοί, οι πιο εμπριθείς και λελογισμένοι ταξιδιώτες του 16ου αιώνα: για το μακρινό ταξίδι στην Ανατολή-μακρινό σε χρόνο και σε χώρο, μία ακόμη μικρογραφία της ίδιας της συνολικής πορείας του ανθρώπινου βίου- “για το μακρινό” ταξίδι στην Ανατολή γράφουν [εικ. 25] : “χρειαζόμαστε

δύο πουγκιά:
ένα γεμάτο φλουριά κι ένα γεμάτο υπομονή”⁸⁰

ΣΧΟΛΙΑ

1. Ο Φραγκίσκος ο Α΄ (1515-1547) και ο γιός του, ο Ερρίκος ο Β΄ (1547-1559), σταθεροποίησαν με την πολιτική τους την Γαλλία και καθόρισαν το διπλωματικό παιχνίδι στον ευρωπαϊκό χώρο κυρίως στις διεκδικήσεις και στα εμπορικά προνόμια με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επί διαδόχων τους και επί βασιλείας της Κατερίνης των Μεδίκων η χώρα αναστατώθηκε με τους εμφυλίους πολέμους (1560-1610). Η Αγγλία εμφανίζεται στο πολιτικό προσκήνιο της Ευρώπης κυρίως στο β΄ μισό του 16ου αιώνα με την σιδηρά Ελισάβετ Α΄ (1558-1603) ενώ ο Κάρολος Ε΄ της δυναστείας των Αψβούργων (1515-1556) και ο Φίλιππος ο Β΄ (1556-1598) με την δυναμική παρουσία τους σ’ όλη την Ευρώπη αλλά και υπερατλαντικά απετέλεσαν μία κοσμοκρατορία βασισμένη στο χριστιανικό ιδεώδες της καθολικής πίστης. Η Μεταρρύθμιση του Λούθηρου, το κίνημα των Καλβινιστών, τα διάφορα θρησκευτικά τάγματα και η αγγλικανική μεταρρύθμιση επέφεραν μεγάλες συγκρούσεις στο πολιτικό επίπεδο αλλά και δημογραφικές ανακαταξεις. Οι ηγετικές αυτές μορφές στα ευρωπαϊκά κράτη καθόρισαν την πολιτική ισορροπία ή κατά περίπτωση ανισορροπία με τον αλλόθρησκο τους αντίπαλο, τον Σουλτάνο. Οι σχέσεις τους με την Υψηλή Πύλη και τους Οθωμανούς καθώς και η οικονομική παρουσία της Βενετίας στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου, διαμόρφωσαν και το ταξιδιωτικό ρεύμα προς την οθωμανική αυτοκρατορία. Για την ευρωπαϊκή πολιτική τον 16ο αιώνα βλ. μεταξύ άλλων Μ. Péronet, *Le XVIe siècle: Des grandes découvertes à la Contre-Réforme*, Hachette, Παρίσι 1981, σ. 128-149, 213-224 και Β. Bennisar - J. Jacquart, *Le XVIe siècle*, Παρίσι 1987, σ. 89-116 κ.έ.

2. Ph. Braunstein- R. Delort, *Venise. Portrait historique d’une cité*, Παρίσι 1970, σ. 51-61, 100-114.

3. J. von Hammer-Purgstall, *L’Histoire de l’ Empire Othoman*, t. II, Παρίσι 1835, σ. 130-138; πρβλ. Ε. Atil (Επ.), *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent, Catalogue of the Exhibition, at the National Gallery of Art*, Ουάσιγκτον 1987. Επί Σουλτάνων Βαγιαζίτ Β΄ (1481-1512), Σελίμ Α΄ (1512-1520), Σουλεϊμάν Α΄ (1520-1566) και Σελίμ Β΄ (1566-1574) η οθωμανική αυτοκρατορία έφτασε τον 16ο αιώνα στην ακμή της, τόσο από άποψη οργάνωσης και ανάπτυξης στο εσωτερικό, όσο και από άποψη εδαφικής εξάπλωσης, ισχύος και γοήτρου στο εξωτερικό. Από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. μεταξύ άλλων Χαλίλ Ιναλιτζίκ, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, Μετ. Μιχάλης Κοκολάκης, Εκ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, σ. 49-79.

4. Για τους Αγίους Τόπους και το προσκυνηματικό ταξίδι Mgr. Bernardin, *Les Lieux Saints*, PUF, Que s’ai je? No 998, Παρίσι 1962 και Loukia Droulia, «The Pilgrim Traffic in the Eastern Mediterranean» στο: *Medieval Ships and the Birth of Technological Societies*, vol. II: The Mediterranean area and European Integration, Βαλέτα 1991, σ. 235-242. Για τα ταξίδια τον 16ο αιώνα, τους ταξιδιώτες και τα δρομολόγια βλ. St. Yerasimos, *Les Voyageurs dans l’ Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles)*, *Bibliographie, Itinéraires et Inventaire des lieux habités* {Publication de la Societé Turque d’Histoire Serie VII- No

117}, Άγκυρα 1991· Κων/να Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες της Δύσεως. Πηγή για την οικονομική ζωή της οθωμανικής αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλειμάν του Μεγαλοπρεπούς (1520-1566)* {Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών-Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 53}, Αθήνα 1987· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Ι, Αθήνα 1972, σ. 353-444. και Ioli Vingoroulou, *Le monde grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, Thèse de Doctorat, Παρίσι 2000, (υπό έκδοση).

5. Η συναισθηματική σχέση του ανθρώπου με το ταξίδι είναι τρίσημη: πρώτο στάδιο: ο οραματισμός, η μέθη, έξω από την πραγματικότητα. Στο δεύτερο στάδιο: η εμπειρία, και το συντριπτικό άθροισμα των μικρών συνεχών ενοχλήσεων. Στάδιο τρίτο: οι αναμνήσεις και το χρονικό, βλ. Κ.Θ. Δημαράς, «Επιλεγόμενα» στο: *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σ. 149. Οι οπτικές παραστάσεις, οι συνθήκες και οι ώρες περισυλλογής και σκέψης - που εμπιέρονται τόσο στα θαλάσσια ταξίδια όσο και στις χερσαίες μετακινήσεις και επιτρέπουν ή και υποχρεώνουν τον ταξιδιώτη ν' αντιμετωπίσει και να δεχτεί διαφορετικά τόσο τον εξωτερικό κόσμο όσο και τον ίδιο του τον εαυτό - μετατρέπονται με τη δίοδο της καταγραφής σε διαχρονική υπενθύμιση. Έτσι λοιπόν ο ταξιδιώτης που είχε το χάρισμα και τη δύναμη να μεταλλαχθεί σε ταξιδιώτη-συγγραφέα και να κληροδοτήσει ένα κείμενο επιφορτίζεται ακούσια με τον ευεργετικό ρόλο να παραδώσει την προσωπική του εμπειρία με τόση πειθώ ώστε να την ενστερνιστούν και οι επόμενοι.

6. Για τα πανδοχεία και τις ειδικές υπηρεσίες για τους ξένους που κετέφθαναν στη Βενετία βλ. F. Raynaud, *Les consulats établis en Terre Sainte au Moyen Age*, Société de l'Orient Latin, Archives, Παρίσι 1884, τ. II.

7. Ο κρατικός έλεγχος στην Βενετία ήταν αυστηρός και κάθε συμφωνία προσκυνητή με πλοίαρχο γαλέρας έπρεπε να προσκομισθεί για θεώρηση πριν από την αναχώρηση στο γραφείο των cattaveri (= οι επι κεφαλής ανώτεροι υπάλληλοι του σώματος των ξαναγών). Για την ασυδοσία και την αρπακτικότητα των πλοιοκτητών μεταξύ άλλων πρβλ. H.P.M. Prescott, *Jerusalem journey. Pilgrimage to the Holy Land in the fifteenth century*, Λονδίνο 1954.

8. Παρά το άρτια οργανωμένο ταξίδι που επεφύλασσε αιώνες τώρα η Γαλννοτάτη Δημοκρατία, έχοντας ρυθμίσει με εξαιρετικό τρόπο όλες τις απαραίτητες διευθετήσεις για την μετακίνηση εκατοντάδων προσκυνητών που έφευγαν από το λιμάνι της, κυκλοφορούσαν και ειδικοί "Οδηγοί για τους προσκυνητές" που συμβούλευαν τους υποψήφιους ταξιδιώτες για τα απαραίτητα εφόδια· πρβλ. *Informacyon for Pylgrymes unto the Holy Lande*: το έργο έγινε γνωστό τότε με τις τρεις εκδόσεις του Wynkyn de Worde (1498, 1515, 1524) και σ' εμάς από την σχολιασμένη επανέκδοση του E. Gordon Duff, Λονδίνο 1893 και William. Wey, *The Itineraries of, __ fellow of Eton College, to Jerusalem ad 1458 and ad 1462 and to Saint James of Compostella ad 1456*, Λονδίνο 1857: το κεφάλαιο «A prevysyon» αναφέρεται στις αναγκαίες προμήθειες του προσκυνητή για την ταξιδιωτική του περιπέτεια στη Μεσό-

γειο, επιταγές για τον κατάλληλο ρουκισμό, κανόνες συμπεριφοράς και συνύπαρξης με τους άλλους συνταξιδιώτες ή συνοδίτες, πρακτικές οδηγίες για τις αντιξοότητες και τις δοκιμασίες που τους επιφυλάσσει το πολύμηνο ταξίδι.

9. Για την περιγραφή των δρομολογίων τόσο των θαλασσινών όσο και τα χερσαίων καθώς και τις ενδοχόμενες δυσκολίες ή διευκολύνσεις στο κάθε ένα από αυτά βλ. Louis Deshayes, baron de Courmesnin, *Voyage de Levant, fait par le commandement du Roy, en l'année 1621*, Παρίσι 1624, σ. 445 κ.ε. και Sieur de Stochove, *Voyage, du - fait es années 1630, 1631, 1632, 1633*, Βρυξέλλες 1643, seconde édition, σ. 24-42, 55-57. Για τη διάρκεια των ταξιδιών στα χερσαία δρομολόγια της Βαλκανικής βλ. και P. Matkovic (Επ.), «Descrizione del viazo de Constantinopoli de ser Catherin Zen ambassador straordinario a Sultan Soliman e suo ritorno», *Starine* 10 (1878) σ. 203-208.

10. Για την οργάνωση του ταξιδιού προς τους Άγιους Τόπους ενδεικτικά αναφέρουμε: Pietro Casola, *Canon Pietro Casola's Pilgrimage to Jerusalem in the year 1494*, Margaret Newett (Επ.), Μάντσεστερ 1907, σ. 5-113 και Ph. Braunstein- R. Delort, *Venise, όπ.π.*, σ. 51-68. Για τα καράβια και τα δρομολόγια στην Ανατολική Μεσόγειο καθώς και για τις συνθήκες στις γαλέρες βλ. και Ludolph von Suchen, *Description of the Holy Land and the way thither written in the year 1350*, Palestine Pilgrim's Society, Λονδίνο 1895. Επίσης J. Sottas, *Les messageries maritimes de Venise*, Παρίσι 1938 και Elena Fassano-Guarini, «Au XVI siècles: comment naviguent les galères», *Annales E.S.C. XVI* (1961) σ. 279-296.

11. Ομόδρομοι ταξιδιώτες αντάμωναν συνήθως στη Βενετία και συμπορεύονταν όπως η συντυχία των Breüning και Carlier de Pinon το 1579· βλ. αντίστοιχα Hans Jacob Breüning, *Orientalische Reyss des Elden unnd Besten, ... so er selbander in der Türcken, under dess türkischen Sultans Jurisdiction und Gebiet, so wol in Europa als Asia unnd Africa, ... benantlich in Griechenland, Egypten, Arabien, Palestina, das Heylige Gelobte Land und Syrien, ...*, Στρασβούργο 1612 και Jean Carlier de Pinon, *Voyage en Orient*, E. Blochet (Επ.), Παρίσι 1920.

12. Εκτός από τα έργα που μνημονεύσαμε ανωτέρω με συμβουλευτικό προς τους προσκυνητές χαρακτήρα ενδεικτικά αναφέρουμε και τα: J. Th. Bent (Επ.), *Master Thomas Dallam's Diary*, Λονδίνο 1893, σ. 1-3· Noe Bianco, *Viaggio da Venezia al S. Sepolcro, e al Monte Sinai, col disegno delle città, castelli, ville, chiese, monasterii, isole, porti, e fiumi, che fin là trovano, ed una breve regola di quanto si deve osservare nel detto viaggio, e cio che si paga da luogo a luogo, si di dazii, come di altre cose. Composto dal R P Fra NOE dell'Ord. di S. Francesco...*, Βενετία 1609, εισαγωγή και σ. 71-72· Carlier de Pinon, *Voyage en Orient, ό.π.*, σ. 30-33 και [Ανώνυμος], *Le voyage de la sainte cyté de Hierusalem, avec la description des lieux, portz, villes, citez et autres passaiges fait l'an mil quatre cens quatre vingtz, estant le siège du grant Turc à Rhodes et regnant en France Loys unzième de ce nom*, (Επ. Ch. Schefer), Παρίσι 1882, σ. 25-27. Στα

έργα αυτά καταχωρούσαν, σχεδόν με μια αγωνία να μην ξεχαστεί τίποτα, αναλυτικότητες πληροφορίες και διευκρινήσεις για τα εφόδια και τις προτιμητέες ή οικονομικότερες αγορές που οφείλουν οι ταξιδιώτες να κάνουν κυρίως στη Βενετία καθώς και σ' άλλα μεγάλα λιμάνια της θαλάσσιας διαδρομής. Ποικίλες παροτρύνσεις και αναλυτικές συμβουλές, λεπτομερείς απαριθμήσεις για τα αντικείμενα, τα προληπτικά φάρμακα, τα σκεύη, τα λευκά είδη, τα εδώδιμα και τις προμήθειες όλων των ειδών.

13. Πρόκειται για το πρωτοπόρο έργο, *Liber Insularum Archipelagi*, του φλωρεντίνου μοναχού Cristoforo Buondelmonti, ο οποίος περιηγήθηκε για πολλά χρόνια τα νησιά του Αιγαίου στις αρχές του 15ου αι. αλλά και ανέσυρε υλικό από αρχαίους και λατίνους συγγραφείς καθώς και προφορικές μαρτυρίες. Η πρώτη χειρόγραφη μορφή του πολύκροτου αυτού έργου συντάχθηκε περί το 1420 και έτυχε πάμπολλες παραλλαγές βλ. Γ. Τόλιας, *Τα Νησολόγια-Η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών*, Αθήνα, εκδ. ΟΛΚΟΣ, 2002, σ. 17-20, 30-35. Το 1540 ο Ν. Σοφιανός, ουμανιστής αλλά και με γνώσεις μαθηματικών και αστρονομίας, εξέδωσε στη Βενετία το έργο «Περιγραφή της Ελλάδος», με χάρτη και πίνακα των τοπωνυμίων, που έγινε δεκτό με τον καλύτερο τρόπο από τους λογίους της εποχής, βλ. Αικ. Κουμαριανού-Γ. Τόλιας, «Ο αναγεννησιακός Νικόλαος Σοφιανός» στο *Βυζάντιο - Βενετία - Νεώτερος Ελληνισμός. Μια περιπλάνηση στον κόσμο της ελληνικής επιστημονικής σκέψης*, Αθήνα, 7-8 Νοεμβρίου 2003, (υπό έκδοση).

14. Από το τέλος του 15ου αι. και σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του 16ου αι. οι αλληπάλληλες βενετοτουρκικές συγκρούσεις και οι αδιάλλακτοι πολέμοι του ισλαμισμού Ιωαννίτες Ιππότες, δημιουργούσαν μεγάλη αναταραχή σε όλα τα παράλια της Ανατολικής Μεσογείου και μία συνεχή ανασφάλεια, τόσο στους εγχώριους πληθυσμούς όσο και στους ταξιδιώτες. Βαθμιαία οι βενετικές και γενοατικές κτήσεις καθώς και η περιοχή της Μέσης Ανατολής αλλά και η Ιπποτική Ρόδος πέρασαν στην οθωμανική κυριαρχία: Μυτιλήνη (1462), Χαλκίδα (1470), Μεθώνη (1500), Συρία (1516), Αίγυπτος (1517), Ρόδος (1522), Ναύπλιο, Μομενβασιά (1540), Χίος (1566), νησιά του Αιγαίου (1566), Κύπρος (1570): βλ. Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. III, Θεσσαλονίκη 1968.

15. Το πρώτο μέρος του προσκυνηματικού χρονικού του Zuallardo μας παραδίδει λεπτομερέστατα, όχι μόνο όλες τις απαραίτητες προετοιμασίες, τόσο ψυχικές όσο και πρακτικές για την υλοποίηση του επίπονου ταξιδιού προς τους Αγίους Τόπους, αλλά και τις πρόπευτες συμπεριφορές και προφυλάξεις προς και από τους ποικίλους διαπλεκόμενους μεσάζοντες που συναντά ο προσκυντής κατά την διάρκεια του ταξιδιού του, Jean Zuallart, *Le tresdevot voyage de Ierusalem, avecq les figures des lieux saints, et plusieurs autres, tirées au naturel. Faict et descript par, chevalier du saint Sepulchre de nostre Seigneur, ... etc.*, Αμβέρσα 1608, σ. 1-90.

16. Ο Felix Faber (Schmid) από την Ζυρίχη, δύο φορές προσκυντής στους Αγίους Τόπους (1480 και 1483) συνέγραψε στα λατινικά έναν λεπτομερέστατο οδηγό για την οδοιπορία του στην καθηγιασμένη χώρα-οδηγό που απετέλεσε τρόπο τινά τον "πιλότο" για παρό-

μοια συγγράμματα μέχρι τον προκεχωρημένο 16ο αιώνα. Felix Fabri, *The wanderings of F.F.*, translated by A. Stewart, The Library of the Palestine Pilgrim, Λονδίνο 1892, σ. 87-91, 150-165 και H.P.M. Prescott, *Once to Sinai; the further pilgrimage of Friar. F. Fabri, ...* Λονδίνο 1957, σ. 42-68.

17. Από τις 25 Αυγούστου 1537 στην περιοχή άραξε ο οθωμανικός στόλος με επικεφαλής τον Χαϊρεδίν Μπαρπαρόσσα με στόχο την Κέρκυρα, Η πολιορκητική προσπάθεια απέτυχε, ο στόλος απεσύρθη (3 Σεπτεμβρίου), προκαλώντας τρομερές καταστροφές στην ύπαιθρο της νήσου και αιχμαλωτίζοντας χιλιάδες αμάχους, βλ. Chadji Khalifa, *The History of the Maritime Wars of the Turks, translated from the Turkish of Haji Khalifeh by James Mitchell*, Λονδίνο 1831, σ. 55-57.

18. Στο προσκυνηματικό χρονικό του Jan van Kootwyck (1619) αναγιγνώσκουμε μία από τις παλαιότερες περιγραφές του χώρου ακόμα και αν δεν είναι κατανοητό από το κείμενο ότι πρόκειται για πληροφορίες από αρχαίους συγγραφείς, προσωπική εμπειρία (το ταξίδι στους Αγίους Τόπους το 1598-99), λογοκλοπή ή θεωρητική γνώση: Jan van Kootwyck, *Itinerarium Hierosolymitanum et Syriacum, ...*, Αμβέρσα 1619, σ. 41.

19. Τα αλληπάλληλα δρομολόγια πλοίων, εμπορικών ή προσκυνηματικών που στάθμευαν γι' ανεφοδιασμό και διεκπεραίωσαν ταξιδιώτες στην Αδριατική και στο Ιόνιο πελάγος, στις πόλεις-λιμάνια κέντρα στήριξης της θαλασσοκρατίας της Βενετίας και της εμπορικής της δύναμης, συμπεριλάμβαναν φυσικά και την Κέρκυρα ως αναγκαίο σταθμό, πριν αυτά συνεχίσουν νοτιότερα την πορεία τους και ανοικτούν στα πέλαγα προς Ανατολάς: Al. Tenenti, «Η Κέρκυρα, πόλη της Μεσογείου» στο: *Κέρκυρα, Ιστορία, Αστική ζωή και Αρχιτεκτονική, 14ος-19ος αι.*, E. Concina/ Αλίκη Νικηφόρου -Testone (Επ.), Κέρκυρα 1994, σ. 21-27.

20. Pietro Casola, *Canon Pietro Casola's Pilgrimage to Jerusalem, ό.π.*, σ. 185-187: για το πρινοκόκκι ή κρεμέζι, ή κικίδι (= κόκκος ή κέρμησ ο βαφικός, kermetococcus) βλ. Κ. Σιμόπουλου, *ό.π.*, σ. 339-340.

21. Jean Zuallart, *Le tresdevot voyage de Ierusalem, ό.π.*, σ. 124.

22. Pietro Casola, *...Pilgrimage to Jerusalem, ό.π.*, σ. 193. Ο εβραϊκός πληθυσμός της Μεθώνης αριθμούσε 21 εστίες στα χρόνια του Σελίμ Α' και του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή και στο τέλος του 16ου αιώνα 24 εστίες, βλ. M. A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the 15th & 16th centuries*, {Islamkundliche Untersuchungen, Band 56}, Freiburg 1980, σ. 250. Για την ιστορία του κάστρου της Μεθώνης Γ. Παπαθανασόπουλος/Θ. Παπαθανασόπουλος, *Πύλος-Πυλία*, Αθήνα, ΤΑΠΑ, 2000, σ. 94-110.

23. Louis Deshayes, baron de Courmesnin, *Voiage de Levant, ό.π.*, σ. 452.

24. Για τη Μάνη και τους Μανιάτες μέσα από τους περιηγητές βλ. *Περιηγητές στη Μάνη 15ος-19ος*, Πύργος Κρανιάς-Γύθειο, Ιούλιος 1993-Δεκέμβριος 1994, (Αθήνα 1993) και *Μάνη-Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία-*

Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15ος-19ος αι.), Νοέμβριος 1993, Αθήνα, ΚΝΕ/ ΕΙΕ, 1996. Ενδεικτικά για τον 16ο αι.: Henri Castela, *Le saint voyage de Hierusalem et Mont Sinay fait en l'an du Grand Jubilé 1600*, Παρίσι 1612, σ. 103-105· Philippe Du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant, de Venise à Constantinople l'émerveillement d'un jeune humaniste*, (Μετ. Μ. Η. Hauser), Τουλούζη, Ed. Poliphile, 1986, σ. 173-174· Jean Carlier de Pinon, *Voyage*, ό.π., σ. 56· Samuel Kiechel, *Die Reisen des Samuel Kiechel 1585-1589*, Η. Prottung (Επ.), Μόναχο 1987, σ. 482-483· Alonso de Contreras, *Les Aventures du captain__ (1582-1633)*, publiées par G. Boulanger, Παρίσι 1933, σ. 71-74. πρβλ. στην ελληνική έκδοση, Alonso de Contreras, *Αναμνήσεις ενός κουρσάρου*, μετφ. Β. Νικολαΐδη, Αθήνα 1994, σ. 111-115· Joos van Ghistele, *Tvoyage van Mher__ twelcke mach anders ghenaeamt sijn: T' excellent groot zeldzaem ende vreemt Voyage...*, Γάνδη 1572, σ. 356 και Bertrand de La Borderie, *Le discours du voiage de Constantinople envoye dudict lieu a une demoyelle francoise* (ms. ca. 1537), φ. 18v.

25. Nicolas de Nicolay, *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, Présenté et annoté par Marie-Christine Gomez-Géraud et Stéphane Yérasimos, Presses du CNRS, 1989, χ. τ. σ. 100-102. Ο μονόκερως ή «λευκός όνος» ήταν μυθολογικό ζώο. Ο Αριστοτέλης και ο Πλίνιος τον ονομάζουν «όνον ινδικόν». Σύμβολο της αγριότητας αλλά και της παρθενίας κατά τον Μεσοαίωνα πίστευαν στην ύπαρξή του και απέδιδαν στο κέρατό του θεραπευτικές ιδιότητες Ο μονόκερως είχε σώμα λευκό, κεφάλι κόκκινο και γαλάζια μάτια, πρβλ. για το κείμενο του Nicolay Δ. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη/Μιχαήλ Κ. Πετρόχειλου, «Ξένοι Περιηγητές στα Κύθηρα», *Κυθηραϊκά Μελετήματα*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 164, Αθήνα 1982, σ. 82-87.

26. Louis Deshayes, baron de Courmesnin, *Voiage de Levant*, ό.π., σ. 452.

27. Παρόμοιο επεισόδιο περιγράφεται στον Felix Fabri, *The wanderings of F.F.*, ό.π., σ. 253-254 και στον Bernard Randolph, *The present State of the Morea...* Λονδίνο 1686.

28. Jan Sommer, *Beschrijvinge van een zee ende landt reyse naer de Levante als Italien, Candyen, Cypres, Egypten, Rhodes, Archipelago, Turckyen...*, Άμστερνταμ 1649, σ. 22· Jean Thevenot, *Voyage du Levant*, Παρίσι, Maspero, 1980, σ. 175.

29. Pietro Casola, ... *Pilgrimage to Jerusalem*, ό.π., σ. 199-200 και για λιτανεία στη Ζάκυνθο για τον ίδιο λόγο Thomas Coryates, «Master__ Travels to, and Observations in Constantinople and other Places in the Way thither, and his Journey thence to Aleppo, Damasco, and Jerusalem» στο S. Purchas, *Purchas his Pilgrims*, τ. Χ, Γλασκώβη 1905, σ. 393.

30. Αναλυτικές περιγραφές για τις οικίες στον Χάνδακα καθώς και για τις ιδιαιτερότητές τους στον τρόπο κατασκευής λόγω συχνών σεισμών βλ. και Domenico Trevisan, *Le voyage d'outremer (Egypte, Mont Sinay, Palestine) de Jean Thenaud...suivi de la relation de l'ambassade de Domenico Trevisan auprès du Soudan d'Egypte (1512)*,

Ch. Schefer (Επ.), Παρίσι 1884, σ. 165-166· Jaques Le Saige, *Voyage de__ de Douai à Rome, Notre Dame de Lorette, Venise, Jérusalem et autres Saints Lieux*, Η. Duthilloeul (Επ.), Ντουαί 1851, σ. 80.

31. Η πληροφορία αυτή συμπληρώνεται με την εικόνα της διατροφικής συνήθειας των Κρητών όπου «τα παστά ψάρια που έρχονται και από άλλα λιμάνια συνοδεύονται με σαλάτα χωρίς λάδι μόνο με ξύδι και κρασί όχι αραιωμένο», Samuel Kiechel, *Die Reisen*, ό.π., σ. 475.

32. Η σπανιότατη αυτή μαρτυρία σε κείμενο ευρωπαϊκού ταξιδιώτη του 15ου αι. αναφέρεται κυρίως, όπως γράφει: «σε λατρευτικά έργα ζωγραφισμένα σε παλιό ύφος σε ξύλο κυπαρισσιού», Pietro Casola, *Pilgrimage..*, ό.π., σ. 202-204 και Jaques Le Saige, ό.π., σ. 82.

33. Felix Fabri, *The wanderings of F.F.*, ό.π., σ. 260-261.

34. Η περιγραφή του γάλλου βοτανολόγου ουμανιστή Belon που περιηγήθηκε την Κρήτη το καλοκαίρι του 1547 ανταποκρίνεται απόλυτα στον εικονογραφικό τύπο με τίτλο «Sfachiotto di Candia» που παραδόθηκε στο περίφημο έργο του Cesare Vecellio, *Degli habitati et moderni di diverse parti del mondo*, Βενετία 1590· Pierre Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouuées en Grèce, Asie, Iudée, Egypte, Arabie et autres pays estranges redigées en trois livres par__ du Mans*, Παρίσι 1553, σ. 22-22v και William Lithgow, *Travels and Voyages through Europe, Asia, and Africa, for Nineteen Years, containing an Account of the Religion, Government, Policy, Laws, Customs, Trade, etc. of the Several Countries through which the Author travelled, and a Description of Jerusalem, and Many Other Remarkable Places mentioned in Sacred and Profane History*, Leith 1814, σ. 76.

35. Π. Φλουρέντζου, *Τσέχοι περιηγητές για την Κύπρο*, Λευκωσία 1977, σ. 33-34· Antoine Regnaut, *Discours du voyage d'outremer au Saint Sepulcre de Jerusalem, et autres lieux de la Terre Sainte*, Λυών 1573, σ. 27 και Reinhold Lubenau, *Beschreibung der Reisen __*, W. Sahn (Επ.), Königsberg 1912-1930, τ. V, σ. 236, 239. Για τα είδη, τη διαδικασία και τεχνολογία παραγωγής της κυπριακής ζάχαρης βλ. Αικατερίνη Αριστείδου, «Η παραγωγή υφασμάτων, αλατιού και ζάχαρης στη λατινοκρατούμενη Κύπρο: Τεχνικές παραγωγής και διαδικασία εμπορίου» στο: *Τεχνογνωσία στη Λατινοκρατούμενη Ελλάδα*, Ημερίδα 8/2/1997 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, {Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ}, Αθήνα 2000, σ. 50-69.

36. Π. Φλουρέντζου, ό.π., σ. 31 και Jean Carlier de Pinon, *Voyage en Orient*, ό.π., σ. 298-299.

37. Denis Possot, *Le voyage de la Terre Sainte, composé par Maitre __, et achevé par Messire Charles Philippe*, Ch. Schefer (Επ.), Παρίσι 1890 σ. 155.

38. Felix Fabri, *The wanderings of F.F.* ό.π., σ. 158.

39. *Informacyon for Pylgrymes unto the Holy Lande*, ed. Gordon Duff, Λονδίνο 1893, σ. 12.

40. John Locke, «The voyage of M.__ to Jerysalem», στο R. Hakluyt (Επ.), *The seconde volu:me of the Principal*

Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation made by Sea or over Land to the South and South-East Parts of the World, Γλασκώβη 1904, τ. V, σ. 93-95· Démokratia Hemmerdinger-Iliadou, «Un pèlerin tchèque à Chypre en août 1598» στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. III, σ. 122. Ο φλαμανδικής καταγωγής Ioannes Cotovicus περιγράφει εκτενώς τη γεωργική παραγωγή και ανάμεσα σε άλλα τα χαρούπια-το προϊόν έγινε γνωστό ως ο μαύρος χρυσός της Κύπρου –και την εξαγωγή τους. Εξ' ίσου θαυμάσια η περιγραφή της αλυκής στη Λάρνακα Jan van Kootwyck *Itinerarium Hierosolymitanum*, ό.π., σ. 102-126. Για το αλάτι και τις αλυκές στην Κύπρο βλ. Αικατερίνη Αριστείδου, ό.π., σ. 50-69.

41. Philippe de Voisins, *Voyage à Jérusalem de senieur de Montaut*, Ph. Tamizey de Larroque (Επ.), Παρίσι 1883, σ. 37-38. Τα πλήρη αποσπάσματα από τα περιηγητικά κείμενα που αναφέρονται στην Κύπρο παρουσιάζονται στα: C.D. Copham, *Excerpta Cypria*, Καίμπριτζ 1908/Λευκωσία 1969 και Gilles Grivaud, *Excerpta cypriana. Vol. I. Voyageurs occidentaux à Chypre au XVème siècle* [Sources et Études de l'Histoire de Chypre, 15], Λευκωσία 1990.

42. Jean Palerne, *D'Alexandrie à Istanbul. Pégrinations dans l'Empire Ottoman 1581-1583*, Yvelise Bernard (Επ.), Παρίσι, L'Harmattan, 1991 σ. 226-227. Η νέα οικονομική πραγματικότητα του νησιού μετά την κατάκτησή του από τους Οθωμανούς το 1522, επηρέασε σημαντικά και τη δημογραφική εικόνα του και ιδιαίτερα της πρωτεύουσάς του. Η διαρροή μεγάλου αριθμού Ευρωπαίων, Ελλήνων και Εβραίων κατοίκων της προς την Κρήτη και τη Δύση αναπληρώθηκε από την εισροή τουρκικού πληθυσμού από την Ασία καθιστώντας έτσι τη Ρόδο ένα από τα ελάχιστα νησιά του Αιγαίου όπου η τουρκική παρουσία ήταν ενάριθμη και σημαντική· πρβλ. Ζ. Τσιριανλής, *Στη Ρόδο του 16ου-17ου αιώνα-Από τους Ιωαννίτες Ιππότες στους Οθωμανούς Τούρκους*, Ρόδος 2002.

43. Pierre Belon, *Les observations de plusieurs singularitez*, ό.π.π, σ. 90. Πρόκειται για τα περίφημα εκτυφλωτικής πολυχρωμίας μεταξοκέντητα «σπερβέρια» από τα Δωδεκάνησα· είδος τέντας για την προστασία του νυφικού κρεβατιού από τα αδιάκριτα βλέμματα, βλ. Αγ. Δελνηβορριάς, *Οδηγός του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα 2000, σ. 85, 87, 90.

44. Για τον Κολοσσό της Ρόδου και όλες τις υποθέσεις και δοξασίες για την τοποθεσία και την μορφή του καθώς και όλες τις μαρτυρίες γύρω από την καταστροφή του βλ. Reynold Higgins, «Ο Κολοσσός της Ρόδου» στο P. Clayton/M. Price (Επ.), *Τα Επτά Θαύματα του Αρχαίου Κόσμου*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1994, σ. 147-164.

45. Alonso de Contreras, *Les Aventures du captain* (1582-1633), ό.π., σ. 51-59 και πρβλ. στην ελληνική έκδοση, Alonso de Contreras, *Αναμνήσεις ενός κουρσάρου*, ό.π., σ. 88-100.

46. André Thevet, *Cosmographie Universelle*, τ. I, Παρίσι 1575, σ. 204.

47. Φ. Αργέντης/Στ. Κυριακίδης, *Η Χίος παρά τοις γεωγράφοις και περιηγηταίς από του όγδοου μέχρι του εικοστού αιώνας*, Αθήνα 1946, τ. I: τα αποσποπάσματα από τους περιηγητές του 15ου-17ου αι. Πρόσφατο δίτομο λεύκωμα με χαρακτηριστικά και αποσπάσματα από περιηγητικά κείμενα: *Τα χαρακτηριστικά της Χίου*, τ. I: *Ενδυμασίες*, τ. II: *Οι χάρτες/τα τοπία*, Ίδρυμα Λω, χ.τ. x.x.

48. Nicolas de Nicolay, *Dans l'Empire de Soliman* ό.π., σ. 104-114 και πιν. με τους τύπους των γυναικών της Χίου. Τα σχέδια έγιναν από τον ίδιο τον Nicolay αν και πολλοί ειδικοί το αμφισβητούν. Η πρώτη έκδοση του έργου αυτού με χαλκογραφίες τοποθετείται στη Λυών το 1568. Ακολούθησαν πολλές επανεκδόσεις και μεταφράσεις σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες ως τον 17ο αι. Τα σχέδια του αντιγράφησαν αυτούσια ή με παραλλαγές και κυκλοφόρησαν ευρύτατα όλο τον 16ο και 17ο αι. αλλά και ως τα τέλη του 18ου αιώνα. Εξαιρετική και η περιγραφή για την ενδυμασία των γυναικών στο Jean Gantaut-Biron, *Ambassade en Turquie de*, Baron de Salignac, 1605 à 1610: *Voyage à Constantinople - séjour en Turquie*, Παρίσι 1888-1889, σ. 39-42.

49. Nicolas de Nicolay, *Les navigations, pérégrinations et voyages, faicts en la Turquie, par Daulphinois Seigneur d'Arfeville, valet de chambre et géographe ordinaire du Roy de France, contenant plusieurs singularitez que l'auteur y a veu et observé, le tout distingué en quatre livres; avec soixante figures au naturel tant d'hommes, que de femmes selon la diversité des nations, leur port, maintien, habits, loyx, religion et façon de vivre, tant en temps de paix comme de guerre, ...*, Αμβέρσα 1576, σ. 42.

50. Catharin Zen, «Descrizione del viazo de Constantinopoli de ser Catherin Zen ambassador straordinario a Sultan Soliman e suo ritorno», P. Matkovic (Επ.), *Starine* 10 (1878) σ. 234· Pierre Belon, ό.π., σ. 79-79· Nicolas de Nicolay, *Pérégrinations, ...* ό.π., σ. 83· Jean Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon ambassadeur pour le roy en Levant escript par noble homme*, l'un des secrétaires dudict seigneur ambassadeur, Ch. Schefer (Επ.), Παρίσι 1887, σ. 160.

51. Δεν υπάρχει περιηγητής- όχι μόνο του 16ου αιώνα- που να μη αφιέρωσε κεφάλαια με ατέλειωτες σελίδες με εντυπωσιασμούς, σχόλια και κρίσεις για την πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Περιγραφές για τα μνημεία, την όψη της πόλης, τις αγορές, τα παλάτια, τα δημόσια κτίρια, τις κρήνες, το λιμάνι, τα προάστια, τον Βόσπορο, τα κάστρα, τα Πριγκιπώνησα κατέχουν εξέχουσα θέση σε όλες τις εκδόσεις έργων των περιηγητών.

52. Philippe Du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant...*, ό.π., σ. 54-76. Εξαιρετική επίσης παρόμοια περιγραφή των διαπιστευτηρίων και του χειροφιλήματος και στο: Guillaume Postel, *De la Republique des Turcs, et là où l'ocasion s'offrera, des moeurs et loy de tous Muhammadistes. Par Cosmopolite*, Πουατιέ 1560, σ. 20-24.

53. Jacques Gassot, *Les discours du voyage de Venise à Constantinople, contennant la querele du Grand*

Seigneur contre le Sophi, avec elegante description des plusieurs lieux, villes et citez de la Grèce, et choses admirables en icelle,... Παρίσι 1550, σ.11ν. Λεπτομερέστατη και ακριβέστερη περιγραφή για το Μπεζεστένι παραδίδεται στο Fr. Babinger (Επ.), *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Constantinopel und Kleinasien (1553-1555) nach der Urschrift im Fugger-Archiv*, Μόναχο-Λειψία 1923, σ. 93· για τα εμπορεύματα και τα καταστήματα Jérôme Maurand, L. Dorez (Επ.), *Itinéraire de d'Antibes à Constantinople (1544): texte italien publié pour la première fois*, Παρίσι 1901, σ. 236-237· βλ. ενδεικτικά και Jean Chesneau, *όπ.π.*, σ. 34· Pierre Gilles, *όπ.π.*, σ. 37-38· Catharin Zen, *όπ.π.*, σ. 217 και Philippe Du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant...*, *όπ.π.*, σ. 95-97.

54. Philippe Du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant...*, *όπ.π.*, σ. 95-96 και Christophle Richer, *Des Coustumes et manières de vivre de Turcs, fait premièrement en Latin par...*, Παρίσι 1542, σ. 65.

55. Όλοι οι περιηγητές βεβαιώνουν ότι οι Ελληνίδες της Πόλης ψιμμυθίωνονταν κατά τρόπο κραυγαλέο. Οι πιο λεπτομερείς περιγραφές για τις ενδυματολογικές συνήθειες των ελληνίδων γυναικών στην Κωνσταντινούπολη ενδεικτικά στα: Guillaume Postel, *De la Republique*, *όπ.π.*, σ. 14· Nicolas de Nicolay, *όπ.π.*, σ. 148· Pierre Belon, *Les observations*, *όπ.π.*, σ. 196-196ν· Philippe Du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant...*, *όπ.π.*, σ. 81· Jean Palerne, *Pérégrinations*, *όπ.π.*, σ. 148 και Stephan Gerlach, *Tagebuch der von zween gharwürdigsten Römischen Käysern Maximiliano und Rudolpho beyderseits den andern dieses Nahmens, höchstseeligster Gedächtnuss, an die Ottomanische Pforte zu Constantinopel...*, Φραγκφούρτη 1674, σ. 31, 179, 257, 262.

56. Pierre Gilles, *De topographia Constantinopoleos et de illivs antiquitatibus libri quatuor*, Lugduni/Αθήνα, 1561/1967, σ. 24. Είναι ο πρώτος ευρωπαϊός περιηγητής που μας παρέδωσε λεπτομερή περιγραφή των αρχαιοτήτων της Κωνσταντινούπολης και του Βοσπόρου.

57. Philippe Du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant...*, *όπ.π.*, σ. 106-109. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο σαν θεομός, ο πατριαρχικός περίγυρος και τα διαπλεκόμενα, κίνησαν το ενδιαφέρον των ξένων, καταγράφηκαν, σχολιάστηκαν και απεικονίστηκαν με διαφόρους τρόπους. Ο Stephan Gerlach, που ακολούθησε ως ιεροκήρυκας την πρεσβεία του Μαξιμιλιανού Β΄ στην Κωνσταντινούπολη στην οποία παρέμεινε πέντε χρόνια από το 1573-1578, ως εκπρόσωπος της Λουθηριανής Μεταρρύθμισης, αναζητούσε κοινά σημεία διαλόγου με τους Ορθοδόξους και ενδιαφέρθηκε για την πίστη, τις θρησκευτικές τελετές και δοξασίες και την όλη δομή της ορθόδοξης εκκλησίας: Stephan Gerlach, *Tagebuch*,... *όπ.π.*, σ. 100, 188, 234-36, 348, 88, 179, 53-61, 56-60, 64-65, 166, 158, 68, 83-85, 91-92, 104-108, 119 και 361. Ο διάδοχος του, επίσης κληρικός Salomon Schweigger, μαθητής του Κρουσίου, γνώρισε εκλεκτούς έλληνες ιερωμένους, όπως τον Ζυγομαλά και εμμένει σε θέματα περιγραφής κλήρου και θρησκείων: Salomon Schweigger, *Ein neue Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem etc...*, Νυρεμβέργη/Γκρατς, 1608/1966, σ. 118-121 κ.έ.

58. Για την σπουδαιότητα της θεραπευτικής αυτής λάσπης τα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πρβλ. Η. Lowry, «A corpus of extant Kanunnames for the island of Limnos as contained in the Tapu-Tahrir Defter. Collection of the basbakanlik Archives», *Osmanli Arastirmanlari*, τ. I, Ισταμπούλ 1980. Εμπειριστιατωμένη μελέτη φυσικά: Σ. Παξιμάδα, *Θεραπευτικές ιδιότητες της Λημνίας γης- Μία ιατροιστορική προσέγγιση*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1982· πρβλ. επίσης και F.W. Hasluck, «Terra Lemnia», *BSA*, τ. XVI (1909-10), σ. 220-231· L. Launay, *Études géologiques sur la mer Égée*, Παρίσι 1898 και J. S. Thompson, «History of medicine, Terra Sigillata, a famous medicament of ancient times», *XVIIth International Congress of medecine*, Λονδίνο 1914, σ. 413-444.

59. De Brèves, *Relations des voyages de Monsieur [François Savary de], tant en Grèce, Terre Sainte, et Aegypte, qu'aux royaumes de Tunis et Alger, ensemble, un traicté fait l'an 1604, entre le Roy Henry le Grand et l'Empereur des Turcs, et trois discours dudit Sieur*, Παρίσι 1628, σ. 118.

60. Pierre Belon, *Les observations*,... *όπ.π.*, σ. 23-24, 29-30ν. Επίσης στα: H. Breüning, *όπ.π.*, σ. 109· J. Carlier de Pinon, *όπ.π.*, σ. 64-65 και J. Palerne, *όπ.π.*, σ. 362. Η σκηνή με την τελετή και την εξόρυξη της Λημνίας γης έχει αναπαρασταθεί στο André Thevet, *Cosmographie Universelle*..., Παρίσι 1575, τ. II, σ. 805. Εμπειριστιατωμένη για το θέμα η μελέτη: Βασιλική Τουρπιοσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα για τη νήσο Λήμνο (15ος-20ος αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 1986, όπου και τα πλήρη αποσπάσματα των περιηγητών για τη «Λημνία Γη».

61. Pierre Belon, *Les observations*,... *όπ.π.*, σ. 56ν-57.

62. Pierre Belon, *Les observations*,... *όπ.π.*, σ. 58, 58ν, 59, 59ν, 60.

63. Ο Belon γευμάτισε από το κρέας αυτό και το βρήκε εξαιρετικά νόστιμο, Pierre Belon, *Les observations*,... *όπ.π.*, σ. 62ν.

64. Για τους περιηγητές στη Θράκη πρβλ. Ιόλη Βιγγοπούλου, «Περιηγητικά κείμενα. Πηγές της Ιστορίας της Θράκης» στο *Θράκη, Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, «Επιστήμης Κοινωνία» Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, ΕΙΕ 2000, σ. 137-169.

65. Pierre Belon, *Les observations*,... *όπ.π.*, σ. 67· Catharin Zen, *Descrizione*, *όπ.π.*, σ. 219· Hans Dernschwam, *Tagebuch*, *όπ.π.*, σ. 27-28, 241 και Benedetto Ramberti, *Libri tre delle cose de Turci da . Nel primo si descrive il viaggio da Venetia à Constantinopoli, con gli nomi de luoghi antichi et moderni; nel secondo la Porta, cioè la corte de Soltan Soleymano, Signor de Turchi; nel terzo il modo del reggere il stato et imperio suo*, Βενετία 1539, σ. 10. Πολλοί ήταν οι ταξιδιώτες που αντίκρυζαν για πρώτη φορά τη θάλασσα και ο εντυπωσιασμός τους είναι αξιομνημόνευτος όπως: Wenseslas Wratisslaw von Mitrowits, *Η Κωνσταντινούπολις κατά τον 16ον αιώνα (1591-1596)* (Ι. Δρύσκος, μετφρ), κ.τ., 1920, σ. 58.

66. Για τους χειρσαίους δρόμους στη ΝΑ Ευρώπη βλ. C. Jjreček, *Die Heerstraße von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Πράγα 1877· O. Zirojevic, «Zur

Osmanichen Herrschaft», *Etudes Balkaniques* 1 (1987), σ. 81-106, 2 (1987) σ. 46-64· A. Mehlan, «Die Handelstraßen des Balkans während der Türkenzeit», *Südostdeutsche Forschungen* IV/2 (1939), σ. 234 κ.ε.· A. Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, Βιέννη 1854· St. Yerasimos, *Les voyageurs*, *όπ.π.*, σ. LV-CXXVI και Κων/να Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες της Δύσεως*, *όπ.π.*, σ. 63-65. Η διάρκεια των ταξιδιών ποικίλει και καθορίζεται από αστάθμητους παράγοντες, όπως οι καιρικές συνθήκες, η εύκολη ή δύσκολη εξεύρεση οδηγών και ζώων. Ο υπολογισμός των αποστάσεων γινόταν με τις μέρες· τα ρολόγια ήταν άγνωστα δημόσια στους Τούρκους· θεωρούσαν ότι θα μειωθεί το κύρος του τελετουργικού της θρησκείας τους που εμπιστευόταν τυφλά τους μουεζίνδους. Τα ρολόγια αποτελούσαν συχνά περιζήτητα δώρα από τους δυτικούς ηγεμόνες προς τους αξιωματικούς της Πύλης· πρβλ. Pierre Belon, *Les observations*, *όπ.π.*, σ. 168v· Hans Dernschwam, *Tagebuch*, *όπ.π.*, σ. 29, 207.

67. Δεν υπήρχε καμμία εκ των προτέρων επιλογή για την εποχή την οποία θα προτιμούσαν οι οδοιπορίες στα Βαλκάνια. Αντίθετα μάλιστα οι διπλωματικές αποστολές αναγκάζονταν να μετακινηθούν ακόμη και στις δυσμενείς καιρικές συνθήκες του χειμώνα οι οποίες πολλαπλασίαζαν τις ταλαιπωρίες και καθιστούσαν περισσότερο κοπιαστικό το ταξίδι.

68. G. Postel, *De la Republique*, *όπ.π.*, σ. 72-74· Pierre Belon, *Les observations*, *όπ.π.*, σ. 22v, 107· Catharin Zen, *Descrizione*, *όπ.π.*, σ. 209, 219, 221· Hans Dernschwam, *Tagebuch*, *όπ.π.*, σ. 4, 17, 69, 27-28, 241 και αναλυτικά Κων/να Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες της Δύσεως*, *όπ.π.*, σ. 53-64.

69. Κυρίως στο: Hans Dernschwam, *Tagebuch*, *όπ.π.*, σελ. 9, 13, 18, 19, 172, 177, 180, 185, 194, 196, 201, 225, 228, 233, 243 και Pierre Belon, *Les observations*, *όπ.π.*, σ. 66.

70. Η διανυκτέρευση γινόταν σε αυλές σπιτιών, σε αγρούς, κοντά σε πόσιμο νερό, σε χάνια, σε ιμαρέτ ή σε караβάν-σεράι. Τα καταλύματα αυτά που ήταν διάσπαρτα στα εδάφη της αυτοκρατορίας αποτελούσαν ένα εξοχο δίκτυο για την οργανωμένη διακίνηση, ξένων, εμπόρων, και κάθε μεμονωμένου ταξιδιώτη ή ομάδας σε αποστολή. Σύμφωνα με περιγραφές στα κείμενα περιηγητών του 16ου αι. τέτοια καταλύματα ήταν: στον ελλαδικό χώρο το μεγάλο ιμαρέτ του Ιμπραήμ Πασά στην Καβάλα βλ. P. Belon, *όπ.π.*, σ. 59-61· το χάνι του Σοκολλού Μεχμέτ Πασά στην Απολλωνία, στην λίμνη Βόλβη, στην κεντρική Μακεδονία-το οποίο λειτουργούσε σαν πανδοχείο μέχρι και μετά του Β' Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. Lorenzo Bernardo, *Viaggio di un ambasciatore Veneziano da Venezia a Constantinopoli nel 1591 (scritto da Gabriele Cavazza)*, Βενετία 1886, σ. 55-56 και Ιόλη Βιγοπούλου, «Η χρονολόγηση του οθωμανικού συγκροτήματος στην Απολλωνία (1566-1574)» *Μακεδονικά* 29 (1991) σ. 409-411. Γι' αυτούς τους ξενώνες-καταλύματα, για ανθρώπους και ζώα, ο επιστημονικός διάλογος δεν έχει ακόμα καταλήξει ποιά προηγούνται χρονολογικά και ποιές ακριβώς οι διαφοροποιήσεις στην ονομασία και τη χρήση τους κυρίως γι' αυτά που ανηγέρθηκαν στα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας. Σε πόλεις ή σε χωριά,

πολλές φορές υπήρχαν περισσότερα από ένα, στις ερημικές όμως τοποθεσίες πάνω στους δρόμους των караβανιών υπήρχαν σε απόσταση μιας ημέρας δρόμο μεταξύ τους, τριάντα περίπου κλμ. Τα καταλύματα αυτά είχαν ελεύθερη είσοδο ως επί το πλείστον για τους πάντες (Μουσουλμάνους, Εβραίους, Χριστιανούς, πλούσιους ή φτωχούς), ήταν άλλοτε προσαρτημένα σε μεγάλα κοινωφελή συγκροτήματα του ισλαμικού χώρου, βακουφικά -δια ευαγείς σκοπούς αφιερωμένα ακίνητα- άλλοτε συντηρούνταν με έσοδα από άλλες πηγές, άλλοτε πρόσφεραν τα έσοδα τους για τη λειτουργία άλλων ιδρυμάτων, άλλοτε ίσχυε πληρωμή για τον σταβλισμό του υποζυγίου και την παραμονή του ταξιδιώτη, άλλοτε λειτουργούσαν με ατελή παραμονή, και άλλοτε υπήρχε η δυνατότητα παροχής τροφής στους ενοίκους, ενώ άλλοτε ο καθένας φρόντιζε "τα προς βρώσι και πόσι" -πάντοτε όμως με τα σκεύη και όλα τα απαραίτητα προσωπικά είδη (στρώματα, σκεπάσματα κλπ.). Έμποροι και τεχνίτες εξυπηρετούσαν τους ενοίκους: πωλητές σανού, κριθαριού, ζωοτροφών, πεταλωτές. Προσαρμοσμένα στις εδαφικές ιδιαιτερότητες και τα προσφερόμενα υλικά, πολυτελή ή απλούστερα στην κατασκευή, τα χάνια ή караβάν-σεράι αποτελούνταν από ένα μεγάλο ισόγειο παραλληλόγραμμο οικοδόμημα, με τζάκια κατά διαστήματα στον εσωτερικό τοίχο, με εσωτερική αυλή όπου άφηναν τα ζώα και στον κοινό αυτό περιφραγμένο εξωτερικά και ανοικτό προς το εσωτερικό χώρο, οι ταξιδιώτες μαγείρευαν, δειπνούσαν και πλάγιαζαν στο δάπεδο. Άνθρωποι και ζώα κατέλυαν αναζητώντας ξεκούραση, προστασία, τροφή, και επικοινωνία. Η αλυσίδα αυτή των καταλυμάτων εξασφάλιζε την αέναη μετακίνηση ατόμων, σαν κυψέλες όπου συναπαντούνται κάθε νύχτα, άνθρωποι και ιδέες, πορείες και στόχοι, κίνητρα και επιδιώξεις, αποστολές και περιπλανήσεις, συμφέροντα και τυχοδιωκτισμοί· πρβλ. μεταξύ άλλων Ioli Vingoroulou, «"De Constantinople à Sofija et à Thessaloniki". Routes et logements de voyageurs du XVIe siècle» στον τόμο *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe-XXe siècle* [Institute for Balkan Studies, 225], Thessaloniki 1991, σ. 515-534 όπου και σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

71. Δεύτερη σε σπουδαιότητα, άρα και επισκεψιμότητα, πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η Αδριανούπολη κατέχει και την αντίστοιχη θέση στις περιγραφές των περιηγητών. Ενδεικτικά σημειώνουμε από τους σαράντα έξι ταξιδιώτες που διανυκτέρευσαν στην πολιτεία: H. Dernschwam, *Tagebuch*, *όπ.π.*, σ. 24-25, 247-248· B. Ramberti, *Libri*, *όπ.π.*, σ. 9v· J. Chesneau, *Le voyage*, *όπ.π.*, σ. 15-17· N.de Nicolay, *Dans l' Empire*, *όπ.π.*, σ. 246-251· C. Zen, *Descrizione*, *όπ.π.*, σ. 216-217· Ph. du Fresne-Canaye, *Le voyage*, *όπ.π.*, σ. 45-46 και St. Gerlach, *Tagebuch*, *όπ.π.*, σ. 22, 511-514· πρβλ. Κων/να Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες της Δύσεως*, *όπ.π.*, σ. 70-71, 104-107.

72. Το απόσπασμα της περιγραφής πανδοχείου σχεδόν αυτούσιο από Wenseslas Wratisslaw von Mitrowits, *H Κωνσταντινούπολις*, *όπ.π.*, σ. 43-45 βλ. και O. Gh. Busbecq, *Busbequius Augerius Gislénus, De Legationis Turcicae Epistolae quator*, Hanoviae 1605, σ. 30-32.

73. Επίσης με περικοπές από W.W. von Mitrowits, *H Κωνσταντινούπολις*, *όπ.π.*, σ. 49-51.

74. Αλίκη Ασβεστά/Ιόλη Βιγγοπούλου «Ευρωπαίοι Περιηγητές στα χαμάμ της οθωμανικής αυτοκρατορίας-Περιλουόμενοι το σώμα συναναστρέφονται με τις αισθήσεις και τη φαντασίωση» -εφ. *Η Καθημερινή- Επά Ημέρες*, Μάιος 2001, σ. 10-15· W. W. von Mitrowits, *Η Κωνσταντινούπολις*, ό.π., σ. 30-32 και Jean Thevenot, *Voyage du Levant*, Παρίσι 1665, σ. 58, 168.

75. Ph. Du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant*, ό.π., σ. 53.

76. W. W. von Mitrowits, *Η Κωνσταντινούπολις*, ό.π., σ. 26.

77. Τα δίγλωσσα γλωσσάρια, βοηθήματα για τους ταξιδιώτες, είναι συγγραφικό φαινόμενο ευρύτητα γνωστό την εποχή των μεγάλων ανακαλύψεων και των υπερατλαντικών ταξιδιών, εποχή που συμπίπτει και με την διάδοση της τυπογραφίας. Παρεμβάλλονται στο κείμενο ή βρίσκονται σαν παράρτημα στο τέλος της αφήγησης σαν βοήθημα για την εκμάθηση των πιο απαραίτητων στην καθημερινή επαφή λέξεων και φράσεων. Ο τυπικός λοιπόν προσκυντής, ο απλός ταξιδιώτης, ο μοναχικός οδοιπόρος, ο σκεπτόμενος τυχοδιώκτης, ο περιοδεύων λόγιος συναντώνται με τους αυτόχθονες στη μικρή ή μεγάλη ανησυχία και αγωνία και στην αναζητούμενη ή απρόσμενη χαρά που ξεδιπλώνει η μεγάλη περιπέτεια που βιώνουν και χρειάζονται εφόδια- ψυχικά και πρακτικά- που οφείλουν να φέρουν μαζί τους για να ολοκληρώσουν την ταξιδιωτική περιπέτεια που διάλεξαν. Στο παλαιότερο έργο στο οποίο εμφανίζεται τέτοιου τύπου λεξικό για την ακρίβεια “λεξιλόγιο” είναι αυτό του William Wey, *The Itineraries of William Wey, fellow of Eton College, to Jerusalem ad 1458 and ad 1462 and to Saint James of Compostella ad 1456*, Λονδίνο 1857 σ. 102-116. Πρόκειται για τη σύνταξη ενός πρωτότυπου λεξικογραφημένου καταλόγου με τη φιλοδοξία να προσφέρει ένα πρακτικό μέσο στους επόμενους προσκυντές, για συνεννόηση με τους Έλληνες, με εκφράσεις, λέξεις, προτάσεις και ευχές, τις οποίες ο άγγλος ταξιδιώτης-προσκυντής χρειάζεται απαραίτητα να χρησιμοποιήσει κατά την διάρκεια του ταξιδιού του για ν’ ανταπεξέλθει σε διακονοπισμούς, συννενοήσεις, αγορές, ανάγκες, ανασφάλειες και επιθυμίες που του προκύπτουν. Εμπριέχει επίσης έναν λεξικογραφημένο κατάλογο 732 ελληνικών λέξεων με την αντίστοιχη μετάφραση στα λατινικά καθώς και την ελληνική αριθμηση με λατινικούς πάντα χαρακτήρες αποδοσμένη. Στον κατάλογο των λέξεων και εκφράσεων-εκατόν τριάντα δύο σε σύνολο- του ταξιδιωτικού λεξικού δίδονται χαιρετισμοί, ερωτήσεις, εντολές, επιθυμίες, ανάγκες και λέξεις απαραίτητες για τις προμήθειες ή τη διατροφή. Η δεύτερη περίπτωση ταξιδιωτικού λεξικού εντοπίστηκε σε χρονικό του τέλους του 15ου αι. Ο Arnold von Harff, εμπλούτισε το χρονικό του με πέντε παρόμοια -στην ελληνική, αραβική, τουρκική και συγγική γλώσσα- ταξιδιωτικά λεξικά με μικρές αλλά ουσιαστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους· A. von Harff, *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff von Cöln durch Italien, ...*, (En. E. von Croote), Κολωνία 1860· A. von Harff, *The Pilgrimage of A. v. H. Knight, from Cologne, through Italy, Syria, Egypt, Arabia, Athiopia, Palestine, Turkey, France and*

Spain, which he accomplished in the years 1496 to 1499, translated from the German and edited with notes and an Introduction by Malcolm Letts, Λονδίνο, Hakluyt Society, 1946 και I. Καλιτσουνάκης, «Η διέλευσις του περιηγητού Arnold von Harff δια Ελλάδος κατά το 1477», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 23 (1953) σ. 245-260. Το πλουσιότερο και πιο συγκροτημένο τέτοιου τύπου λεξικό βρίσκεται στο έργο του Palerne. Σε τριάντα πέντε μικρού σχήματος σελίδες καταχωρούνται πάνω από διακόσιες τριάντα λέξεις και εκατόν πενήντα φράσεις οι οποίες πληρούν σχεδόν όλες τις ανάγκες ενός ταξιδιώτη Jean Palerne, *Peregrinations du S. —, Foresien, secretaire de François de Valois Duc d’ Anjou et d’ Alençon etc. Où est traicté de plusieurs singularitez et antiquités remarqués ès provinces d’ Egypte, Arabie desserte et pierreuse, Terre Sainte, Surie, Natolie, Grèce et plusieurs isles tant de la Mer Mediterrannée que Archipelague ... Plus est adiousté un petit dictionnaire en langage françois, italien, grec vulgaire, turc, moresque ou arabesque, et esclavon, necessaire à ceux qui desirent faire le voyage*, Λυών 1626· σ. 522-554. Το λεξικό έχει δημοσιευτεί χωρίς σχόλια ή άλλες συγκρίσεις στο J. Palerne, *D’ Alexandrie à Istanbul-Pérégrinations dans l’ Empire Ottoman 1581-1583*, ό.π., σ. 319-329. Τέλος ο Jouvin δίδει μια σειρά από προτάσεις, εκφράσεις και κυρίως ερωτήσεις και απαντήσεις απαραίτητες για τους ακολουθούντες τους δρόμους των καρβανιών: A. Jouvin de Rochefort, *Le voyageur d’Europe, où le voyage de Turquie, qui comprend la Terre Sainte et l’ Égypte*,... Παρίσι 1676, σ. 318-321. Αναλυτικά για το θέμα πρβλ. Ιόλη Βιγγοπούλου, «Ο λόγος ως μέσο επικοινωνίας. Μικρά ταξιδιωτικά λεξικά του 15ου-16ου αι.» στο *Επικοινωνίες και Μεταφορές στην Προβιομηχανική Περίοδο*, ΙΑ’ Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, Κίστρο Μονεμβασίας, Ιούλιος 1998, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2001, σ. 89-100.

78. Τα πλέον αξιομνημόνευτα: το πρώτο μέρος του προσκυνηματικού χρονικού του J. Zuallardo και τα κεφάλαια από το έργο του F. Fabri που αναφέρονται στους διακανονισμούς και τις αμφοτέρως υποχρεώσεις των ταξιδιωτών και των οργανωτών του προσκυνηματικού ταξιδιού· βλ. ανωτέρω Σημείωση αρ. 15 και Σημείωση αρ. 16. Οι προτάσεις στο κείμενο, αρκετές φορές, περικλείουν ολοκληρωμένα κεφάλαια όπου αναπτύσσεται το σχετικό θέμα με λεπτομέρειες και κατατοπιστικότερες διευκρινήσεις, όλα απόρροια προσωπικών εμπειριών των ταξιδευτών. Βλ. παρόμοια αποσπάσματα συμβουλευτικού χαρακτήρα: Louis Balourdet, *La guide des chemins pour le voyage de Hierusalem et autres villes et lieux de la Terre Sainte...*, Chaalons 1601· [Ανώνυμος], *Le voyage de la sainte cyté de Hierusalem, avec la description des lieux, portz, villes, citez et autres passaiges fait l’an mil quatre cens quatre vingtz...*, Ch. Schefer (En.), Παρίσι 1882· [Noe Bianco], *Viaggio da Venezia al S. Sepolcro, e al Monte Sinai, col disegno delle città, castelli, ville, chiese, monasterii, isole, porti, e fiumi, che fin là trovano...*, Lucca (c. 1600) και οδηγίες για τη μεθοδολογία της επιτόπιας έρευνας και της συγκέντρωσης στοιχείων για έναν τόπο, Baudelot de Dairval, *De l’utilité des Voyages et de l’avantage que la*

Recherche des Antiquites procuré aux Sçavants, Παρίσι 1686, τ. II, σ. 2, 695, 706-707.

79. Ο Felix Faber (Schmid) με απλότητα, σύνεση, χιούμορ και χάρη στην οξεία παρατηρητικότητα που τον διέκρινε δεν παρέλειψε τίποτα απ'όσα θα μπορούσε να μεταδώσει έτσι ώστε, η δική του εμπειρία, να αποδειχθεί πολύτιμη για την μελλοντική πολυπόθητη ασφάλεια και ευχαρίστηση, που αναζητά ο κάθε ταξιδιώτης. Σε τριάντα περίπου σελίδες –ένα πληρέστατο εγχειρίδιο– αναπλάθονται, με ρεαλισμό και ευθύτητα κάθε λεπτομέρεια και στιγμή που μεταλλάσσεται και σε κανόνα. Περιγράφονται εμπειρίες που μπορούν να αποφευχθούν και αποκαλύπτονται λεπτομέρειες που χρησιμεύουν ουσιαστικά για προνοήσεις και ασφάλεια. Παραθέτει αναλυτικά είκοσι άρθρα που οφείλουν να αναγράφονται στο συμφωνητικό μεταξύ καπετάνιου και προσκυνητή και που όριζαν τις υποχρεώσεις των συμβαλλομένων μερών, τον ναύλο, το δρομολόγιο, τη διάρκεια παραμονής στους Αγίους Τόπους, το φορτίο του καραβιού, τη διατροφή των επιβατών και προβλέπονταν ρήτρες για την ολόπλευρη εξασφάλιση του περι-

γητή κατά των αυθαιρεσιών του πλοιοκτήτη. Ακολουθούν σε γλαφυρό ύφος κεφάλαια όπου συστήνει οικονομικούς τρόπους αγοράς των προμηθειών. Έναν αιώνα αργότερα από τον Faber, το χρονικό του Zuallardo μας εκπλήσσει με την καινοτομία του. Περίπου δεκαέξι κεφάλαια αφιερώνονται σαν μία εισαγωγή στα εφόδια –ψυχικά και πρακτικά– που οφείλει ο κάθε προσκυνητής να φέρει μαζί του για να ολοκληρώσει την ταξιδιωτική περιπέτεια που διάλεξε. Ο κατ' εξοχήν συμβουλευτικός σχεδόν επακτικός τόνος του συγγραφέα διαφέρει από την ανάλαφρη διάθεση και το σκωπικό ύφος που απέπνεε το αντίστοιχο κείμενο του Faber. Με αρκετή δόση θυμοσοφίας και χιούμορ ο συμβουλευτικός χαρακτήρας και στο κείμενο του Noe Bianco. J. Zuallart, *Le tresdevot voyage...*, ό.π., σ. 1-90· F. Faber (Schmid). *The wanderings...*, ό.π., σ. 87-91, 150-165· Noe Bianco, *Viaggio...*, ό.π., εισαγωγή.

80. Santo Brasca, *Viaggio in Terra Santa di (1480) con l'itinerario di Gabrielle Capodilista (1458)*, Επιμ. Α. L. Momigliano Lespchy, Μιλάνο 1966, σ. 126.

